Felsefe dergisi

IMMANUEL KANT / LUCİEN GOLDMANN /
GYÖRGY LUKACS /
WOLFGANG ABENDORTH / HANS HEİNZ HOLZ /
AFŞAR TİMUÇİN

SANAT VE EDEBİYAT BÖLÜMÜ:

AFŞAR TİMUÇİN / AHMET TELLİ /
ÖMER ATEŞ KIZILTUĞ /
HAYDAR ERGÜLEN / HÜSEYİN FERHAD /
KEMAL BEKİR

10

OCAK / ŞUBAT / MART 1980

Felsefe dergisi

★ **IMMANUEL KANT /**
SALT USUN ELEŞTİRSİ'NİN
BİRİNCİ BASIMI İÇİN ÖNSÖZ

★ **LUCIEN GOLDMANN /**
KANT FELSEFESİNE GİRİŞ

★ **AFŞAR TİMUÇİN /**
SAĞLIKSIZ KENTLEŞME OLGUSUNUN
SANATA ETKİLERİ

★ **GYÖRGY LUKACS - WOLFGANG ABENDORTH - HANS HEİNZ HOLZ /**
GENEL DEĞERLENDİRME

Sanat ve Edebiyat Bölümü:

AFŞAR TİMUÇİN / AHMET TELLİ / ÖMER ATEŞ KIZILTUĞ / HAYDAR ERGÜLEN / HÜSEYİN FERHAD / KEMAL BEKİR

10
Ocak / Şubat / Mart 1980

FELSEFE DERGİSİ : Üç ayda bir çıkar / Sahibi ve sorumlu yönetmeni: Afşar Timuçin / Adres: Nuruosmaniye caddesi, Ata işhanı, 34-203, Cağaloğlu - İstanbul / Yazışma ve havale adresi: P.K.: 1381, Sirkeci - İstanbul / Basılmayan yazılar geri gönderilmez. / Yıllık abonesi iki yüz lira, sayısı altmış lira / Tek isteklerde pul gönderilmelidir. /

Dizildiği ve basıldığı yer: Önsöz Basım ve Yayıncılık Koll. Şti. / Baskı tarihi: Şubat 1980

Immanuel Kant

SALT USUN ELEŞTİRİSİ'NİN BİRİNCİ BASIMI İÇİN ÖNSÖZ (1781)

İnsan usunun garip bir yazgısı var: insan usu, bilgilerinin bir bölümünde, kaçınamayacağı bazı sorular yüzünden bunalıyor. Bu soruları usa doğrudan doğruya kendi doğası yükler, ama us onlara bir yanıt bulamaz, çünkü onlar usun uzanımını tümüyle aşarlar.

Usun böylece sıkıntıya düşmesi kendi yanlışı değildir. Us, deney sırasında zorunlu olarak kullanılan, ayrıca deneyden ötürü yeterince güvenilirlik kazanmış olan ilkelerden yola çıkar. İlkelerin yardımıyla, us, hep daha yukarılara yükselir (onu yükselten doğasıdır aynı zamanda), daha uzak durumlara doğru yükselir. Ama bu durumda çabasının her zaman eksikli kalacağını görerek —çünkü sorular bitmek bilmez—, bazı ilkelere sığınmak zorunda olduğunu görür, bu ilkeler her olası deneysel kullanımı aşan ilkelerdir, bununla birlikte güvenilir görünen ilkelerdir, öyle ki onları sağduyu bile benimser. Ama us böylece karanlığa kapılır ve çelişkilere düşer, onlar onu temelde bazı gizli yanılgıların bulunduğuna inandırırlar; o gene de bu yanılgıları ortaya dökemez, çünkü kullandığı ilkeler tüm deneyin sınırlarını aşan ilkeler olmakla deneysel düzeyde ölçütü olmayan ilkelerdir. Bu sonsuz kavgaların yer aldığı savaş alanı **Metafizik** diye adlandırılan alandır.

Metafizik, tüm bilimlerin kraliçesi diye adlandırıldı bir zaman. Adı «İstek»e çıktıysa, özel bir önem taşıdığı içindir. Bugün ona tam bir küçümsemeyle yönelmek alışkanlık oldu ama. Herkesin bıraktığı, herkesin ittiği bir kadındır artık o. Hekabe gibi şöyle der:

Modo maxima rerum,
Tot generis nastique potens...
Nune trahor exul, inops.

(Ovidius, **Metamorphoseis**)

Egemenliği zorbaca oldu baştan, dogmacıların baskısıyla. Ama, yasalarında eski barbarlığın izleri vardı daha, böylece iç savaşlarla günden güne tam bir **kargaşa**'ya düştü. Kuşkucular

ki yeryüzünde durmuş oturmuş bir kurum görmekten korkan göçebelerdir, onlar zaman zaman toplumsal bağı koparıveriyorlardı. Bereket sayıca azdılar, dogmacıların ortak bir tasarım olmadan yapıyı yeniden kurma çabalarını engelleyemiyorlardı. Daha yakın bir zamanda ortaya konulan insan anlığının **fizyoyoji**'si (ünlü Locke'un öğretisidir) bütün bu kavgaları bir an için durduracak ve bütün bu eğilimlerin yasallığı üzerine kesin bir tutum ortaya koyacak gibi oldu. Ama bu sözde kraliçe ortak deneyimden çıkıp gelmiş olmakla basit bir varlık olsa da, ortaya koyduğu gereklilikler bu kökel durumu yüzünden tam tamına sallantılı kalsa da, gerçekte kurgusal olan, onun adına uydurulmuş olan bu soyluluğun yardımıyla önerilerini ortaya koymayı sürdürdü. Her şey böylece o eski dogmacılığın, o kurtlanmış dogmacılığın, sonra da aşağılanmanın içine düşüverdi, bilimi işte bu aşağılanmadan çekip çıkarmak istediler. Tüm yolların denenmiş olduğu günümüzde (tüm yolların denenmiş olduğuna inanılıyor), bilimlerde bir bıkkınlık ve tam bir ilgisizlik sürüp gitmekte: kaos'un ve gecenin anası da olsa, bu öğreti, iyi anlaşılmamış bir çabanın karanlıklar, karışıklıklar, kısırlıklar kattığı bilimlerde pek yakında gerçekleşecek bir dönüşümün, bir yenilenmenin ilkesini, hiç değilse ilk adımını taşıyor.

Konusu insan doğasına **ilgisiz** kalmayacak araştırmalar için **ilgisizlik**'e başvurmak istemek olacak iş mi! Ayrıca bu sözümona **ilgisizlikçiler**, okul dilinin yerine bir tür halk dili koyarak kendilerini anlaşılmaz kılma yolunu seçmekte ne ölçüde özenli olsalar da, biraz kafalarını yordukları zaman daha önce alıp alıp yere çalmış oldukları metafizik savlara düşmekten kaçamıyorlar. Gene de, bilimlerin gelişme dönemlerinde tüm bilimlerde kendini gösteren bu ilgisizlik, bilgisi gözümüzde iyiden iyiye değer taşıyacak bilimlerin alanına kadar yayılan bu ilgisizlik, kendisine ulaşabildiğimiz zaman dikkate ve düşünülmeye değer duruma geliyor. Bu ilgisizlik hafiflikten kaynaklanmıyor, bundan böyle bilgi gibi görünen şeyle oyalanmak istemeyen bir yüzyılın **yargı**(*) olgunluğundan kaynaklanıyor. Bu ilgisizlik usa yöneltilmiş bir uyarıdır, çabalarının en güç olanına yeniden yönelmesi için, kendi kendini tanıma çabasına yeniden yönelmesi için usa bir uyarıdır; usa yasal önerilerini koruması ama

temelsiz olan isteklerine bağlı tüm önerilerini bırakması için, gelişigüzel bir kararla değil de sonsuz ve değişmez yasaları adına bırakması için bir yargı organı kurması gerektiğini bildiren bir uyarıdır. Bu yargı organı **Salt usun eleştirisi'nin** ta kendisidir.

Ben bununla kitaplara ve dizgelere bir eleştiri yöneltmek istemiyorum, ben genel olarak usun gücünü eleştirmek istiyorum, **her deneyden bağımsız olarak** yükselebileceği tüm bilgilerle ilişkisi içinde usun gücünü eleştirmek istiyorum. Sonuç olarak, genel anlamda bir metafiziğin olası olup olmadığını ortaya koymak, böyle bir metafiziğin kaynaklarının, uzanımının ve sınırlarının belirlenimini ortaya koymak istiyorum, bütün bunları ilkelere göre yapmak istiyorum.

Elbette bir yana bırakılmış olan tek yol bu benim benimsediğim yoldur; deneyden uzaklaşır uzaklaşmaz usun kendi içinde bölünmesini getiren yanılgıları ortaya koymuş olmakla övünüyorum. Sorunu insan usunun yetersizliğine bağlayarak işin içinden sıyrılmayı düşünmedim hiç. Tam tersine, bu sorunları bazı ilkelere göre tam anlamında açık açık belirledim ve usun hangi noktada kendini yanlış anladığını ortaya çıkarıp bu sorunları tam bir uyarlılıkla çözümledim. Gerçekte bu çözüm dogmacıların ipe sapa gelmez isteklerine uygun bir çözüm değildi. Neden derseniz, onların istekleri benim hiç bir şey anlamadığım bir büyücülük sanatıyla karşılanabilirdi. Usun doğal eğilimi de bu yöndedir. Felsefenin görevi yanlış anlamadan gelen yanılgıyı kaldırmaktır (az önce sözünü etmiştim), felsefe en tutulan, en sevilen düşlemleri bir çırpıda silip atmalıdır. Ben bu girişimimde tam anlamında bütünleyici olmayı amaçladım, diyebilirim ki burada çözülmedik tek metafizik sorun kalmamıştır, en azından çözüm yolu gösterilmedik tek metafizik sorun kalmamıştır. Salt us öylesine eksiksiz bir bütün ortaya koyuyor ki ilkesi doğasının getirdiği sorunlardan birini bile çözmekte eksikli kalıyorsa o ilkeyi kesinlikle kaldırıp atmak gerekirdi, çünkü o zaman o ilkeyi tam bir güvenle başka bir soruna uygulama olanağı kalmamış oluyordu.

Ben böyle konuşurken, okurun yüzünde, ilk bakışta çok oturaklı ve çok güvenli görünen önerilerin uyandırabileceği öfkeyi ve umursamazlığı görür gibiyim. Gene de bu öneriler

ruh'un basitliğini ya da **evrenin bir başlangıcı** olması gerektiğini göstermeye kalkan bildik görüşlerin yazarlarınca ortaya atılan önerilerden kesinlikle daha zararsız önerilerdir. Kısacası, insan bilgisini tüm olası deneyin sınırları ötesinde anlamaya yatkın kişiler, içtenlikle söyleyeyim, benim anlayışımı iyiden iyiye aşıyor. Buna karşılık ben, usun kendisini ve arı fikirlerini incelemekle sınırlanıyorum. Bu konuda ayrıntılı bir bilgiye ulaşmak için de çevremin ötesinde araştırmalar yapmak gereksinmesini duymuyorum, çünkü ben bu bilgiyi kendimde bulmaktayım. Ve bilinen mantık örneği bana usla ilgili bu basit edimlerin tam ve düzenli bir sayısal belirlemesini yapmanın olanaklı olduğunu gösteriyor. Burada ortaya çıkan tek sorun, tüm maddeden, deneyin tüm desteğinden ayrı kalınca usun yardımıyla nereye kadar ulaşabilirim sorunudur.

Gelişigüzel bir tasarının değil de bilginin kendi doğasının bize sunduğu amaçlardan herbirini ve bu amaçların tümünün **toplu** bilgisine kazandırılacak uzanımı ortaya koymak için araştırmalar yapma **yetkinliği** üzerine söylenilecek olanlar bunlar.

Biçim açısından da iki şey var: **kesinlik** ve **açıklık**. Bu iki şeyi böylesine güç bir işi yükümlenen her yazar için temel koşullar olarak belirlemek gerekir.

Kesinlik açısından kendi kendime koyduğum yasa şu: bu düşünce düzeninde **görüş** kesinlikle yasaklanmıştır, varsayıma benzeyen her şey hiçbir fiyata satılmaması gereken, ortaya konulduğu anda sezilmesi gereken yasak bir maldır. Kısacası, **a priori** bir temeli olan her bilgi böylesi kesin bir bilgidir, mutlak biçimde kesin diye alınmalıdır önceden. Ayrıca, bir ölçüt sağlaması ve dolayısıyle her zorunlu kesinlik için örnek ortaya koyması gereken tüm salt **a priori** bilgilerin bir belirlenimi de bulunmalı onda. Ben bu tuttuğum işi başarabildim mi? Onu yalnız okur yargılayabilir. Yazara kanıtlarını ortaya koymak düşer, yargılarının yargıcılar üstündeki etkisini yargılamak yazara düşmez. Gene de herhangi bir yanlış suçlama bu kanıtları zayıflatmasın diye, yazar, ikincil bir önemi olmakla birlikte azçok güvensizlik uyandırabilecek yerleri belirleme hakkına sahiptir, böylece bu konuda okurun bütünsel yargısını birazcık güçleştirebilecek bir etkiyi önceden karşılamış olacaktır.

Adını koyduğumuz yetinin temellerini ortaya koymakta ve kullanımıyla ilgili kuralları ve sınırları belirlemekte hiç bir araştırma Aşkın analitik'i Anlığın salt kavramlarıyla ilgili tümdengelim adıyla incelediğimiz ikinci bölümdeki araştırma kadar önemli olamaz bence. Bu araştırma bana kök söktürdü, ama sanırım zahmetime değdi. Bu çalışma, biraz daha derinden aldığımızda, iki parçalı bir çalışmadır. Birincisi salt usun nesneleriyle ilgilidir, **a priori** kavramlarının nesnel değerini göstermek ve açıklamakla yükümlüdür; böylece benim amacıma sıkı sıkıya uymaktadır. Öbürü anlığı olasılığı açısından ve sonunda öznel yönden yaslandığı tanıma yetileri açısından kendi içinde ele almaktadır. Bu araştırma benim başlıca amacım açısından büyük bir önem taşımakla birlikte onunla tam tamına ilişkili değil, çünkü temel sorun **düşünme yetisi**'nin nasıl olası olduğunu bimlek sorunu değil, anlığın ve usun tüm deneyden bağımsız olarak neyi bildiğini bilmek sorunudur. Düşünme yetisinin nasıl olası olduğunu bilmek sorunu bir anlamda belli bir sonucun nedeninin araştırılması niteliğinde olduğundan ve bu bağlamda bir varsayımı andırır şeyler taşıdığından (aslında varsayımsal şeyler taşımıyor), sanki burada **görüş**'leri izler ve özgür okuyucuyu başka görüşleri de izlemeye iter gibiyim (izlemek işine geliyorsa). Bu yüzden okuyucudan hep şunu anımsamasını isteyeceğim: öznel tümdengelimim kendisinden beklediğim bütünsel inancı yaratamadığı zaman, özellikle araştırmalarımın amacı olan nesnel tümdengelim tüm gücünü ortaya koyacaktır. (...)

Açıklık dediğimiz şeye gelince, okuyucu her şeyden önce **gidimli açıklık'ı** (mantıksal açıklık) isteyecektir, **kavramlardan gelen** açıklığı isteyecektir; sonra da **sezgisel** (estetik) açıklığı isteyecektir, sezgilerden gelen, yani örneklerden ve öbür **in concerto** aydınlatmalardan gelen açıklığı isteyecektir. Ben birinci açıklığa yeterince bağlandım. Ama tasarımın yapısı gereği ikinci açıklığa yeterince kendimi veremedim, bu konuda istekleri, pek kaçınılmaz olmasa da pek haklı olan istekleri karşılayamadım. Bu konuda yeterli çalışmayı yaparken kendimi hemen her zaman kaygılı duydum. Örnekler ve açıklamalar her zaman gerekli görünüyordu bana ve ilk tasarlamada herbiri doğruca kendi yerini alıyordu. Ama daha sonra çabamın büyüklüğünü

ve ele alacağım konuların çokluğunu göz önünde tutarak, yalnızca kuru ve tam tamına skolastik bir biçimde ortaya koyulmuş olan bu konuların yapıta yeterli bir genişlik kazandıracağını düşünerek, yapıtı yalnızca herkesin anlaması açısından önem taşıyan örnekler ve açıklamalarla şişirmemeye karar verdim; ayrıca bu yapıt kalabalıkların düzeyine ve kullanımına uygun bir yapıt değildi, bilimsel kavrayışa sahip insanlar da bu tür yardıma gereksinme duymazlardı. Hoş da olsa amacımıza aykırı bir şeyler çıkabilirdi ortaya. Bir kitabın genişliğini ölçecekseniz, der rahip Terrasson, sayfalarının sayısıyla ölçmeyin, onu anlamak için harcadığınız zamanla ölçün, o zaman **pek de küçük olmayan kitapların pek küçük olduğunu** göreceksiniz. Öte yandan, kurgusal ama bir ilkeye bağlı birçok bilginin içerildiği bir yapıtlar bütününü kavramışsak, **birçok kitap bu kadar açık olmak sevdasında olmasaydı daha açık olacaktı** deriz. Açıklığı yaratmak için kullanılan araçlar **ayrıntılar**'da yararlı da olsa **bütün**'de zararlıdır, çünkü bunlar okuyucunun bütünü bir çırpıda kavrayabilmesini engeller, ayrıca dizgenin söylemlerini ve yapısını parlak renklere boyar, oysa bu söylemler ve bu yapı dizgedeki birliği ve değeri belirleyebilmek için zorunlu şeylerdir.

Okuyucunun büyük ve önemli bir yapıtı kendisine sunulan bir düzene göre tümüyle ve sürekli bir biçimde anlamak yolunda çabasını yazarın çabasına katması hiç de önemsiz bir şey değil bana kalırsa. Burada ileri süreceğimiz fikirlere göre, metafizik, işi gelecek kuşaklara bırakmadan, bütünü kendi bakış açılarına göre **öğretici** bir biçimde ve içeriğin alanını hiç mi hiç genişletmeden ortaya koymakta tam anlamında bütünsel bir uygulamaya girecek ve bunu da kısa zamanda gerçekleştirecek tek bilimdir bilimler içinde, yeter ki bu bilimler bir arada ele alınabilsin. Salt usa borçlu olduğumuz tüm bilgilerin dizgeci bir biçimde düzenlenmiş **döküm**'ünden başka bir şey değildir ki o. Burada hiç bir şey bizden kaçamayacaktır, çünkü usun tümüyle kendinden aldığı fikirler görüşümüzden kaçamazlar, onlar yalnızca ortak ilkeleri ortaya konulduğu anda doğrudan doğruya usun aydınlığa çıkardığı şeyler olurlar. Yalnızca arı kavramlarımızdan gelen, deneysel hiç bir şey taşımayan, hiçbir **özel** sezgi de taşımayan, belli bir deney or-

taya koymaya yönelik olan bu tür bilgilerin yetkin birliği bu bilgiler üzerinde yayıcı ya da çoğaltıcı herhangi bir etkiye sahip olabilir, bu yetkin birlik dizgenin mutlak bütünleşmişliğini yalnızca olası kılmakla kalmaz, zorunlu da kılar.

Tecum habita, et noris quam sit tibi curta supellex.

Ben de arı (kurgusal) usla ilgili böyle bir dizgeyi **Doğanın metafiziği** adı altında ortaya koyduğumu sanıyorum. Şimdiki Eleştiri'nin yarısını bile kaplamayacak olan bu dizge de eşsiz bir biçimde zengin bir gereci içerecektir. Ne var ki bu gereç her şeyden önce olasılığının kaynaklarını ve koşullarını ortaya koymalıdır. Malaz toprağı önce şöyle bir sürmek ve düzeltmek gerekir. Ben okuyucumdan önce sabır bekliyorum ve bir yargıcın yantutmazlığını bekliyorum, ama bu arada iyi niyete ve bir **yardımcı'nın** desteğine de gereksinme duyulur. Dizgenin temelini kuran ilkelerin serimi Eleştiri'de ne ölçüde eksiksiz olduysa da bu dizgenin gelişimi **türemiş** kavramların hiç mi hiç unutulmamasını gerektirir. **A priori** olarak bu kavramların sayımı yapılamazdı, ama onları bir bir aramak gerekir. Bir de şunu ekleyelim: kavramların bütünsel **bileşim'i** Eleştiri'de eksiksiz olamayacağı gibi, **ayrıştırma'sı** da eksiksiz olamayacaktır. Bütün bunlar basit şeylerdir, sıkıcı olmaktan çok eğlendirici şeylerdir.

Çeviren :
AFŞAR TİMUÇİN

(*) Çağımızda düşüncenin yoksullaştığı, her sallantısız bilimin çöküşe uğradığı konusunda yakınmalar işitiyoruz şurada burada. Matematik gibi, fizik gibi temeli iyi belirlenmiş bilimlerin bu yakınmayla uzaktan yakından ilgisi olamayacağını sanıyorum. Tersine bana öyle geliyor ki bunlar bu gibi durumları şu son zamanlarda iyiden iyiye aşmışlardır. Her şeyden önce ilkelere çeki düzen vermek yolu seçilseydi aynı düşünsellik öbür bilgi alanlarında da kendini gösterecekti. Bu yapılmadıkça, ilgisizlik, kuşku, sonunda da ciddi anlamda bir eleştiri düşüncede derinliğin kanıtları olacaklar daha çok. Çağımız tam anlamında bir eleştiri çağıdır, hiç bir şey kaçamaz eleş-

tiriden. **Din** boş yere **kutsallık** adına, **yasama** da boş yere **hükümdarlık** adına kaçmaya kalkıyor eleştiriden. Onlar böylece kuşkular uyandırıyorlar ve böylece her şeyi kendinde özgür ve genel bir biçimde tartmayı bilene usun verdiği gerçek değeri elden kaçırıyorlar.

Lucien Goldmann

KANT FELSEFESİNE GİRİŞ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ELEŞTİRİ ÖNCESİ DÖNEM

- geçen sayıdan -

— I —

Bizi Kant düşüncesine bir ölçüde yaklaştıran bu girişten sonra doğrudan doğruya bu düşüncenin ayrıştırmasına geçerken, Lask'ın analitik mantık ve türel mantık ayrımına azçok karşılık olan iki ayrı yol izleyeceğimizi biliyoruz.

Bizi burada en çok ilgilendiren sorun içinde, evrenin bütününde parçaların, insan topluluğunda bireylerin ilişkisi sorunu içinde bu iki görüş noktasına iki ayrı kategori ve iki ayrı yanıt karşılıktır.

Türel görüş açısı, **bütün**'de, **bütünsellik**'de, parçaların ve bireylerin varoluşunun zorunlu koşulunu bulmaktadır.

Analitik görüş açısı, tersine, bireylerde tek gerçek gerçekliği bulmaktadır, bireylerin varoluşu bütünden bağımsızmış gibi, onların şimdiki ilişkileri niteliklerinin genelliği üzerine ya da mantık ve ahlak yasalarının evrenselliği üzerine kurulmuş gibi. Hem evren, bütün, bütünsellik kategorisi, hem genellik, evrensellik kategorisi, şimdi Kant düşüncesinde önemini araştırmamız gereken kategorilerdir.

Bütünsellik kategorisinin eleştiri öncesi dönemden beri çok önemli bir yer tuttuğunu söyleyelim. Birçok yani-Kant'çı bu kategorinin bize Kant düşüncesindeki gelişimin anahtarını verdiğini bilmez.

Bu yüzden, her şeyden önce eleştirili felsefeyle ilgileniyor olsak da, eleştiri öncesi dönemde bütünsellik kategorisini incelemekle işe başlayacağız.

Bu dönemde bütün sorununun Kant için taşıdığı önem, onca düşünce arasında yalnız bu konuyu ele aldığı düşüncelerinde de kendini gösterir, biz bu düşünceleri Kant'ın ölümünden sonra yayımlanmış olan yazılarında buluyoruz. Bunların tümünü burada anamayız elbette, özel olarak belirleyici olan bazılarını anmakla yetineceğiz(27). Kant şöyle diyor:

«Bir parça, bütün içindeki tümleyicisi karşısında **karşılıklı** ve biryapılı olmalıdır. Demek ki, sonuç, nedeninin bir parçası olamaz, aynı bütüne nedenle bağlı olamaz. Düşünce insanın bir parçası değildir, ama sonucudur.» (**Bütün yapıtları**, cilt XVII, no: 3787).

Demek ki, biryapılı olmayan bütün yoktur. Bundan dolaylı olarak şu çıkar: biryapılı olmayan evren bir bütün oluşturmamaktadır. Kant bu görüş noktasından giderek en sonunda şu sonucu çıkarır: «Düşünce insanın bir parçası değildir, ama sonucudur.»

Bir kere daha döner aynı soruna: «Sorun, tözsel bir bileşikte bir tözün bulunmadığını, ama tözlerin bulunduğunu bilmektir. Çoğulun olasılığı böylece vardır. Bileşik bir bütün demek, bileşimi, olasılığı içinde, tüm bileşimden ayrı düşünülemeyen parçalar üzerine kurulmuş bütün demektir. Analitik bir bütün, parçaları, olasılıkları içinde, bütünde bileşimi gerektiren bütündür. Uzam ve zaman analitik bütünlerdir, cisimler sentetik bütünlerdir. Analitik bütün bir tözler ya da raslantılar bileşimi değildir, ama olası ilişkiler bütünüdür.» (**Bütün yapıtları**, cilt XVII, no: 3789).

Şimdi belki de bir bütün ortaya çıkmaktadır. Şunu da belirtelim: bundan sonra, eleştirili bilgi kuramı için çok önemli olan bir ayrım, matematikteki türel mantıkla («uzam ve zaman») fizikteki analitik mantık (cisimler) arasındaki ayrım kesin bir biçimde belirmiş olmaktadır.

Bir de şunları yazar Kant: «Ya uzam birçok tözün ve onların ilişkilerinin birlik olasılığının temelini sağlamaktadır ya da birçok töz ve onların ilişkileri uzamın olasılık temelini sağlamaktadır.» (**Bütün yapıtları**, cilt XVII, no: 3790).

Kant düşüncesi bazen tümüyle somutlaşmakta, arka planda, belki de bilinçsizce, sorunu ortaya koymaktadır: «Kaynayan su dolu bir kazanda kaynayan su dolu bir kaşıktakinden daha çok sıcaklık vardır, ama daha büyük sıcaklık yoktur. İki eşek bir arabayı daha hızlı götürürler, daha büyük bir hızla götürmezler.

«Eğer birçok birey daha büyük bir aşama oluşturacak biçimde bir araya gelmemişse...

«Daha çok erdem, çok büyük bir erdem. Daha çok esenlik, çok büyük bir esenlik»(28). (**Bütün yapıtları,** cilt XVII, no: 3793).

Sonunda, uzun bir düşünmenin sonucu gibi görünen şu satırları yazar: «Eğer evren kavramı olası şeylerin bütünü anlamına geliyorsa, bir başka deyişle evrensel nedenle ilişkileri içinde olası olan şeylerin bütünü anlamına geliyorsa, bu kavram oldukça verimli bir kavram olacaktır.» (**Bütün yapıtları,** cilt XVII, no. 3799).

Bütünsellik kavramının Kant düşüncesinde ahlak alanında da önemli olduğunu göstermek için, daha sonraki bir dönemle ilgili (1772 dolayları) iki düşünceye parmak basacağız. Bu düşüncelerde hem bütünsellik hem evrensellik kavramlarına rastlıyoruz:

«Bir eylemin ya da bir kişinin değeri, bütünle olan ilişkisiyle belirgindir, ama bütünle olan bu ilişki genel bir kuralın koşullarına uymakla olasıdır.» (**Bütün yapıtları,** cilt XIX, no: 6711).

«Bütün, mutlak bir biçimde belirler değeri. Geriye kalan her şey göreli ve koşulludur. Her şeyin duygu karşısında bir değeri olmalıdır, ama bu değerin genelliği bu değeri mutlak bir biçimde belirler.» (**Bütün yapıtları,** cilt XIX, no: 6712).

Kant'da bütünsellik fikrinin gelişimini eleştirili felsefenin doğuşuna kadar ayrıntılarıyla izlemek gerekirdi, ama bu iş bizim çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Biz burada, bu felsefenin anlaşılması için bilinmesi kaçınılmaz olan başlıca evreleri kısaca anmakla yetineceğiz.

Bundan önce, Lask tarafından gösterilmiş olan ve alman ülkücülüğünde bütünsellik kategorisinin önemini ortaya koyan iki durumun altını çizmek istemiştik:

1. Bütün büyük filozoflarda, özellikle Kant'da, bir yanda matematiğin ve doğa bilimlerinin kategorileri, öte yanda tarih ve toplumbilim kategorileri birbirlerini karşılıklı etkilerler; Lask'ın sandığı gibi bireysel düzeyde bir raslantı değil bu.

Aynı insanın çeşitli alanlarda hep aynı düşünce yöntemini kullanma eğiliminde olması gelişigüzel bir olgu değil, son derece bilinçli bir olgudur. Çünkü felsefi düşünce temel bir görüşün aranılışı anlamına gelir, gerçekliğin ve düşünsel yaşamın çeşitli alanları bu temel görüşten giderek anlaşılacak ve sezilecektir.

2. Kant'ın yapıtlarında bütünsellik kategorisi birçok anlatım kazanmıştır, başlıcaları zaman, uzam, evren, insan topluluğu ve Tanrı'dır. Bu anlatımlar arasındaki yakınlığı gözden kaçırmamak gerekir.

Şimdi Kant'da eleştiri öncesi düşüncenin başlıca evrelerini saymaya kalksak, sanırız en eski öge (bu öge eleştirili felsefede de değişmeden kalacaktır) bir yanda fiziğe ve cisimlere, öbür yanda matematiğe, uzama ve zamana birbirinden tümüyle ayrı iki bilgi biçiminin karşılık olduğunun benimsenmesidir.

Fizik, bireyselden, basit ve sınırlı ögelerden yola çıkar ve bileşiklerin bilgisine ulaşır.

Buna karşılık, geometri, bireyseli ve sınırlıyı ancak daha büyük bir bütünün parçası olarak kavrayabilir. Uzam sonsuz bölünebilir olandır, çünkü bireysel monadlarla kurulmamış olan bir bütün oluşturur.

Bu olgunun bilinişine hemen şu bilgi eklenecektir: uzam ve zaman bütünleri bize verilmiş değildir, onların bilgisini ancak sonsuza kadar bölmeyle ve parçaları sonsuza kadar birleştirmeyle bağlayabiliriz. Parçaların ancak kendilerini saran bütünden yola çıkmakla, bütünün de ancak parçalarla ilgili gerçek bilgiye ulaşmakla kavranılabildiği böyle bir bilginin kurucu diyalektik çelişkisi Kant felsefesinin en verimli sorunlarından biri olacaktır, bu sorun Kant'cı düşüncenin gelişimini eleştirili felsefenin doğuşuna kadar etkileyecektir. (Bizim burada anmakla geçiştireceğimiz ama daha uzun zaman etkisini sürdürecek olan bir başka fikir, parçaların bilgisine varabilmek için bütünün zorunlu koşul olduğu matematik düşüncede de-

ğişimlerin sürekli olması gerektiği fikridir.)

Bu görüş açısı, 1756'dan sonra **Monadologia physica'da** aydınlık bir biçimde açıklanmıştır(29). Gerçekten, evren sorunu, bir yıl önce, «Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio»da ortaya konmuştu. Kant, bu yapıtın önsözünde, «metafizik bilgi için çok önemli iki yeni ilke ortaya atacağını», böylece «bilinmedik bir yolu açacağını» bildiriyordu. Kant bunları yapıtının üçüncü bölümünde ve son bölümünde gerçekleştirdi.

Bu iki ilke şunlardır:

1. **Birbirini izleme** ilkesi. Bu ilkeye göre, «tözler karşılıklı ilişki içinde değillerse, tözlerde hiçbir değişim olmaz; tözlerin karşılıklı bağımlılığı, onların durumlarındaki karşılıklı değişimi belirler.»

Bunu kabul etmekle, Kant, Wolf yandaşlarının atomcu kavrayışıyla, hatta Leibniz'le ters düştüğünü ortaya koyar. «Bu doğru, kesin ve sezilmesi kolay bir nedenler zincirine bağlı olmakla birlikte, Wolf felsefesi yandaşlarınca öylesine gözden kaçırılmıştır ki, bu kişiler basit tözün bir iç etkinlik ilkesine uyarak sürekli değişime uğradığını kabul etmişlerdir. Gerçekten, ben onların kanıtlarını yeterince biliyorum, ama bu kanıtların hangi noktada geçersiz olduğunu da biliyorum»(30). «Bununla birlikte, değişimlerin nasıl olduğunu bilmek isteyen biri, şeylerin birbirlerine bağlantılarından, bir başka deyişle gerekirlikleri içinde karşılıklı bağımlılıklarından gelen şeye bakışlarını çevirmelidir»(31).

«Leibniz'in öncesel uyum'u, benim belirleyişimle tam tamına yıkılmıştır, her zaman olduğu gibi Tanrısallık'a uyarsız görülen ve genellikle ancak kesinliksiz bir destek sağlayan sonuçsal nedenler yüzünden değil, ama iç olanaksızlıkları yüzünden. Kanıtlanmış olan şey doğrudan doğruya şunu ortaya koyar: insan ruhu, dış şeylerle olan bağlantısından koparıldığı zaman, kendi iç durumunu değiştirmekte tam tamına yetersiz duruma gelir»(32).

2. **Ortakvaroluş** ilkesi. «Sonlu tözler birbirlerine basit varoluşlarıyla bağlanmamışlardır, onlar varoluşlarının ortak temeli olan tanrısal anlığın etkisiyle karşılıklı ilişkilerini sürdüren şeyler olmakla bir ortaklığa sahiptirler»(33).

Aşağıdaki metinde de, Kant, şeylerle ilgili görüşünün kendisini Leibniz ve Malebranche'la karşıt duruma getirdiğini belirler.

«Şeyler genel bir **uyum** içindedir. Ancak, bundan, **Leibniz'in** tözlerin karşılıklı **bağımlılığını** değil de **uyarlılığını** varsayan **öncesel uyum** görüşü çıkmaz... Ayrıca, burada, tözlerin, **Malebranche'ın raslantısal nedenler**'iyle eylemde bulunduğu görüşü de benimsenmiyor»(34).

Kant'ın «bilinmeyen bir yolu açmak» ve metafiziğe daha sağlam yeni temeller kazandırmak için kullanmak istediği iki yeni temel ilke şöyle özetlenebilir:

a) Değişimler ancak monadların ilişkisiyle ve karşılıklı bağımlılığıyla olasıdır. Değişimler varolduğu ve gerçek olduğu gibi, bu ilişkiler ve bu karşılıklı bağımlılık da vardır. Bir evren vardır.

b) Bu evren sınırlı ve bağımsız varlıkların karşılıklı etkilerinden gelemez. Bu evrenin temeli ortak bir ilkede, tanrısal anlıkta olmalıdır.

Bu yazının ayrıntılarına burada elbette giremeyiz. (Aynı anda birçok evren varolabilir mi? vb.) Yalnız şunu belirtelim, yeter: 1755'ten sonra Kant, metafiziği daha sağlam yeni bir temel üzerinde yeniden kurmak için, Leibniz'le, onun **Monadcılık'**ıyla, Wolf'le, Malebranche'la karşıtlaşarak, **bütün, birlik, evren fikri'**nden yola çıkıyordu.

Bununla birlikte, daha sonraki yıllarda **Monadologia physica** ortaya çıkacaktır. Kant'ı eleştirili felsefeyi kurmaya götüren evrim apaçık bir biçimde bu yapıtla başlıyordu. **Metaphysicae cum geometria iunctae usu in philosophia naturali** adından da anlaşılacağı gibi, yapıtın temel fikri, doğal felsefede bir araya gelen iki ayrı bilgi biçimi arasındaki, «metafizik»le «geometri» arasındaki ayrım üzerine kurulmuştur.

Bu terimlerin anlamı üzerinde herhangi bir yanlış anlaşılmadan kaçınmak için burada şunu belirtelim: «metafizik», uzamın geometrik bilgisine karşıt olarak, cisimlerin bilgisi anlamına gelir; «doğal felsefe», her ikisinin, Kant'ın ileride deney diye adlandıracağı şeyde bir araya gelmesidir.

Bu iki bilgi biçimini daha yakından ele alalım.

Cisimler konusunda, bir yıl önce ortaya çıkmış olan «Nova

dilucidatio»nun sonuçları hemen tümüyle unutulmuş gibidir. Artık ne evren sözkonusudur, ne de monadların karşılıklı bağımlılığı. Bütün temel sorunlarda Kant şimdi Leibniz'in görüş açısını izlemektedir. Leibniz'e karşı başlıca kanıt olan ve daha önceki yazılarda çok önemli bir yer tutan monadların karşılıklı bağımlılığı kanıtı, burada ağırlığını hemen tümüyle yitirmiştir; Kant bunu vurgulamak için daha başta şu ilk paragrafı koyar: «Cisimler, sürekli bir varoluşa sahip olan ama birbirinden ayrı bulunan parçalarla kurulmuşlardır. Bununla birlikte, bir arada oluşları bu parçalar için bir ilişki ve dolayısıyla bir raslantısal belirlenme olduğundan ve onların varoluşlarına dokunulmadan kaldırılabilir olduğundan, demek ki bir cismin bütün bileşimini ortadan kaldırabiliriz ve daha önce bir araya gelmiş olan bütün parçalar oldukları gibi kalırlar.»

Evren sorununun, parçaların bir araya gelmesi ve karşılıklı bağımlılığı sorununun önemsizleştiği ya da tümüyle silindiği anlamına gelir mi bu? Gelmez.

Sorunun gelişen sistem içinde yeri ve anlamı değişmiştir yalnızca. Türel görüş açısı her gerçeklik için ve her genel bilgi için geçerli değildir artık. Bu görüş açısı artık yalnızca geometri ve uzam için geçerlidir. Çünkü bu noktada Kant'ın tutumu tam anlamında karşıttır(36).

«Cisimlerin yeraldığı uzam sonsuza kadar bölünebilir. Bu yüzden o basit ve özerk parçalardan kurulmuş değildir.»

Bu yapıtta monadlarla ilgili gelişmiş kuramın amacı, Lask'ın analitik ve türel mantıklarını geniş ölçüde karşılayan iki bilgi biçiminin tek bir doğal felsefede nasıl birleştiğini göstermektir. Eleştirel «deney» terimi de azçok kullanılacaktır.

Kant önsözde sorunu şöyle koyar(37):

«Bu etkinlik içinde metafizik geometriyle nasıl bağdaşacak? Öyle ya, aşkın felsefeyle geometriyi birleştirmek, köpekle atı aynı arabaya koşmaktan daha zordur. Çünkü aşkın felsefe uzamın sonsuz bölünürlüğünü inatla reddeder, oysa geometri uzamın sonsuz bölünürlüğünü öbür teoremleriyle aynı kesinlikte kabul eder... Bu çelişkilerin uzlaştırılması kolay bir çaba gibi görünmese de, ben bu uzlaştırmayı gerçekleştirmek için belli bir güç harcamaya girişmiş bulunuyorum.»

Bu satırlar, eleştirili felsefenin çıkış noktası olarak ruhsal

yetilerin psiolojik ayrımını ya da duyumla anlık arasındaki epistemolojik ayrılığı gösteren kuramların ne ölçüde yanıldığını ortaya koyar.

Gerçek çıkış noktası, bize kalırsa, bütün ve parçayla, geometrik bilgi ve analitik bilgiyle ilgili epistemoloji sorunudur. Kant'ı uzamın ve zamanın bilgisini cisimlerin bilgisinden ayırmaya götüren bu sorun olmuştur, bu ayrımdan yola çıkarak büyük bir çabayla başka ayrımlar ortaya koyulmuştur: duyumla anlık, haz ve nefret duygusunu tanıma yetisiyle arzulama yetisi, anlıkla yani yargılama yetisiyle akıl arasındaki ayrımlar.

Kant sorunun bu konumuna nasıl ulaştı? Bunda genellikle, Leibniz kuramlarının yandaşlarıyla Newton kuramlarının yandaşları arasında uzam konusunda yapılan tartışmaların etkisini görürler daha çok. Buna göre Kant'ın yazıları iki karşıt kuramı uzlaştıran bir aracı konum bulma denemesinden başka bir şey değildir. Tek gerçek gerçeklik olarak bireylerden, monadlardan yola çıkan Leibniz için uzam göreliydi, monadlar arasındaki ilişkiydi. Fizikçi Newton, mutlak bir uzamın varlığını kabul ediyordu, bu uzam olmadan cisimler olamazdı, cisimler arasında ilişki hiç olamazdı. Kant aracı bir tutum alarak, monadcılıkla mutlak uzamı uzlaştırmayı denemişti.

Kant'ın bu tutumunu Leibniz yandaşlarıyla Newton yandaşları arasındaki tartışmaların etkisiyle almış olduğu görüşü bize de doğru görünüyor. Bir filozofun sorunlarını çağının sorunları dışında bulması inanılmaz bir mucize olurdu. Gene de onun büyüklüğü, bu sorunların içerdiği evrensel öğeleri tanımasından ve ortaya çıkarmasından, daha sonraki her bilginin temel öncülerini onlarda geliştirerek onlara felsefi bir yapı kazandırmasından gelecektir.

Kant'ın mutlak uzam fikrini Newton'dan almış olması olasıdır ve hatta doğruya yakındır. Ama bu fikrin onda bütünsellik kategorisine dönüştüğü, onun bu kategoriyi sırasıyla fiziğin, dinbilimin, antropolojinin sorunlarına uyguladığı 1755'ten sonra kendini göstermiş olan apaçık bir gerçekliktir, bunun için bazılarının sandığı gibi 1770'de yayımladığı incelemeyi beklemek gerekmez.

Bu iki çalışma arasındaki ayrım, Kant'ın sonraki düşüncesi

için taşıdığı önem bakımından ortaya konulmalıdır. Bu ayrımı şöyle belirleyebiliriz: «dılucidatio», parçaların bütün içindeki **değişim**'inden, monadoloji monadların **varlığından** sözeder.

Kant bu ayrımda, iki incelemenin görüş açılarını uzlaştırma olasılığını bulmuş olabilir. Ne olursa olsun, onda Kant'ı uzun zaman uğraştıracak bir sorun vardı.

Yazımızın bu kesimini bitirmeden önce, Kant'ın eleştiri öncesi düşünceleriyle ilgili en önemli ögelerden birine parmak basmamız gerekiyor. Bu öge bu konuda yazılmış yazıların çoğunda gözden kaçırılmıştır. Bu da, daha önce tümüyle geliştirilmiş uzam ve zaman kavramlarıyla tanrısallık fikri arasındaki sıkı ilişkidir, bu ilişki eleştiri döneminin başlarına kadar izlenebilir. Kant'ın yayımlanmış yazılarında apaçık bir biçimde kendini bir kere göstermiştir bu, o da başlangıç incelemesinin bir notunda ve oldukça sakınıklıkla ortaya konulmuştur; burada Kant, uzamın ve zamanın, tanrısallık'ın duyulur görünümleri olabileceğini söyler. Oldukça kapalı bir biçimde anlatır bunu: «Apaçık kesinliğin sınırlarını birazcık aşmamıza izin verilirse...» der ve şöyle bağlar: «kendimizi böylesi gizemci araştırmaların denizinde tehlikeye atmaktansa, zihnimizin güçsüzlüğüne uygun bilgilerin kıyısında kalmak bana daha doğru görünüyor gene de.»

Ölümünden sonra yayımlanan yapıtlarında bu fikir ikide bir ortaya çıkar. Bazı belirleyici bölümler alalım bunlardan: «Sonuçlar nedenlerin sembolleridirler, öyleyse uzam... tanrısallığın her yerde bulunuşunun bir sembolüdür ya da tanrısal nedenselliğin olgusudur.» (**Bütün yapıtları**, cilt XVII, no: 4208.) «Sonsuz gerçeklik her olasılığın dayanağıdır, evrensel temeldir. Eğer tüm yoksamalar sınırsalar, bir şey ancak varsadığı bir şeyle olası olabilir, ens realissimum'un dışında. Her şeyi kucaklayan zaman, her şeyi içeren uzam, kendi kendine yeten şey.» (**Bütün yapıtları**, cilt XVII, no: 4590). «Zamanın ve uzamın zorunlu birliği özgün bir varlığın (**Urwesen**) zorunlu birliğine dönüşür. Zamanın ve uzamın zorunlu birliğinin sonsuzluğu özgün bir varlığın evrenselliğinde (**Allgnugsankeit**) bulunur.» (**Bütün yapıtları**, cilt XVII, no: 4758).

Kant'ın eleştiri öncesi düşüncesinde zaman, uzam ve tanrısallık kavramlarının yakınlığını göstermeye yeter bu alıntı-

lar, sanırım. Bu yakınlık, sanırım, her üç kavramın da bütünsellik kategorisinin anlatımları olmasıyla açıklanır.

Monadcılığa dönecek olursak, burada geometrik bilgi, uzam, evreni yaratma ve sürdürme işlevini yerine getirmektedir, bu işlevi **Nova d'lucidatio**'da tanrısal anlık yerine getiriyordu.

Uzam «bir birlik oluşturacak biçimde bir araya gelmiş monadların dış ilişkilerinin olgusudur.»

Bu ayrıştırmalar, Kant'ı 1763'de çıkan **Tanrı'nın varoluşunun gösterilmesi için tek olası temel** adlı yapıtını yazmaya götüren düşünce gelişiminin kavranılmasını kolaylaştırıyor.

— II —

Eleştiri öncesi dönemin başlıca üç yapıtını ele alacağız şimdi. Bunları sayalım: birincisi, 1763'de yayımlanmış olan, **Tanrı'nın varlığını belirlemekte tek olası temel**'dir, bu yapıt bütünsellik görüşünün dinbilim alanına uygulanışında bir evre sayılır; ikincisi, **Bir öngörürün metafizikteki düşlerle açıklanmış düşleri**'dir (1766), bu yapıtında Kant bütünsellik kategorisini antropolojinin sorunlarına ilk olarak uygular ve topluluk kavramından sözeder; üçüncüsü 1770'de yayımlanmış olan **Başlangıç incelemesi**'dir.

Gene de Kant'ın bu dönemde durmuş oturmuş bir bakış açısına, sonuçları çeşitli alanlara uygulanmaktan başka bir şeyi gerektirmeyen bir bakış açısına ulaştığı sanılmamalı. Gerçekte durum bambaşkadır. Kant yeni bakış açısının önemini kavramıştı, nesneleri ele almaktaki yeni tutumun önemini kavramıştı, ama başlıca üç uygulama girişiminde çok büyük güçlüklerle, aşılamaz güçlüklerle karşılaştı. Zahmetli bir düşünce çabası içinde yıkışmak zorunda olduğu sorularla ve sorunlarla yüzyüze geldi, bu sorular ve sorunlar onu eleştirili felsefeye kadar hep biraz daha ileriye sürükleyecektir. Burada ele alacağımız üç yapıt bu yolun üç evresinden başka bir şey değildir. Bu üç evrede Kant azçok kesin bir çözüm bulduğunu sandı, ama gene de bu çözüme tutunup kalamadı. Bu üç çalışma büyük güçlüklerin sıkıntısında kalmış bir düşüncenin gelişimindeki üç evre diye alındığı zaman ancak biz onlardaki anlamı ve birçok ayrıntıyı kavrayabiliriz, yoksa bütün bu şeyler

soyut, skolastik ve gerçekliğe yabancı görünecektir.

Kant düşüncesindeki bu evrimin ana çizgilerini ortaya koymaya çalışacağız burada. Bu ortaya koyuş çalışmamızın bir bölümü varsayımsal kalacak elbette, bu evrimin yapısını gerçekten kavramak istiyorsak varsayımsal kalmak kaçınılmaz olacaktır.

Monadologia physica'nın sonuçlarını bir daha anımsayalım.

Uzam sonsuza kadar bölünebilen bir bütünlüktür ve basit parçaların bileşmesiyle oluşmamıştır. Cisimler, tersine, uzamda etkin güç merkezlerinin, yani monadların bileşmesiyle oluşmuşlardır. Her ikisinin yani uzamın ve monadların, bütünün ve özerk parçaların birleşmesinden doğa oluşmuştur.

Nova dilucidatio da şunu ortaya koyuyor: özerk monadlar kendiliklerinden karşılıklı ilişkiye giremezler, karşılıklı ilişkinin kökeni ancak «varoluşlarının ortak temelinde, tanrısal anlıkta»dır. **Monadologia**'ya göre, «uzam, bir birlik oluşturacak biçimde bir araya gelmiş olan monadların dış ilişkilerinin olgusudur»(39).

Kant'ın her iki yapıtı da kabul ettiğini düşünelim, bundan mantıksal olarak şu çıkar: uzam, tanrısal anlığın olgular düzeyinde dışlaşmasıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kant'ın ölümünden sonra yayımlanmış olan yapıtlarında ve **Başlangıç incelemesi**'nin bir notunda bu görüş yer alır.

Gene de, bir sorun çözümsüz kalmaktadır: monadlarla tanrısal anlık arasındaki ilişki nedir? Buna tam olarak iki yanıt bulunabilir, ama yanıtların ikisi de büyük güçlükler ortaya koyacaktır. Yanıtlardan birisi **aşkın** kavrayışın yanıtıdır, buna göre monadların uyumu, dıştan, tanrısal anlıkla sağlanmıştır; bu yanıt bizi **atomcu akılcılık**'a götürür ya da **deneycilik**'e. Öbürü, tanrısal anlıkla monadların bütününü yani evreni özdeşleştiren **içkin** kavrayışın yanıtıdır, bu da bizi, son sonuçlarına kadar geliştirdiğimizde, Spinoza'cı heptanrıcılığa, hatta **Hegel'ci diyalektik**'e götürür.

Birinci cevabı Kant'ın kategorik bir biçimde yoksadığını biliyoruz: Kant, Leibniz'in öncesel uyumuna, Malebranche'ın raslantısal nedenlerine karşı çıkmıştı. Çünkü bunlar ona kökel bir atomculuğu ve bütünsellik kategorisinden vazgeçişi zo-

runlu kılar görünüyordu.

En doğal çözüm karşıt kavrayışta, **içkinlik** görüşünde olmak gerekir. Elbette bu çözüm, Kant'çı düşünce yönünde birinciden daha ileriye giden bir çözümdür. Ancak burada da vaktiyle Elea'lıların çattıkları ve Herakleitos'dan başka kimsenin doğru dürüst yanıt bulamadığı eski bir güçlük ortaya çıkar, bu da **değişim sorunu**'dur. Bütün filozoflar, kategorilerin mutlak, ölümsüz, değişmez bir şeyleri karşıladıklarına tam tamına inanıyorlardı o zamanlar. İçkin bakış açısı kesin bir biçimde benimsendi miydi, ölümsüz ve değişmez kategorilerle değişen deneysel gerçeklik arasındaki çelişki kendini gösteriyordu. Bu çelişkiyi iki biçimde çözmeye kalkıyorlardı: ya deneysel gerçekliği tam anlamında görünüşe indirgiyorlardı, Elea'lılardan beri bütün Platon'cuların yaptığı buydu, ya da kategorilerin de değişebileceğini kabul ediyorlardı, buna da Herakleitos'dan beri kimse cesaret edememişti. Hegel bunu yeniden ele alan ilk filozof olacak ve böylece diyalektik yönteme ulaşacaktır.

Kant gene de bu kadar uzağa gitmeye cesaret edememişti. Gelişmiş bir bütünsellik felsefesinin içkinliği içereceğini, içkinliğin de kendisini Spinoza'cı heptanrıcılıktan geçerek bir değişen Tanrı fikrine ve diyalektiğe götüreceğini apaçık görüyordu. İşte bu yüzden bu görüşe yanaşmamıştır.

Kant, Spinoza'cılığın doğrudan doğruya ayrıştırmasına hiç bir zaman girmemiştir, ama **Olası kanıtın tek temeli** üzerine yazdığı incelemenin daha başında, çok belirleyici bir bölüm buluyoruz; Spinoza düşüncesinden burada yalnızca örnek olarak sözedilmiş de olsa, biz bu bölüme çok önem veriyoruz.

Kant, Tanrı'nın varoluşunu gösteren varlıkbilimsel kanıtın eleştirisini geliştirirken, «...dır»ın genellikle özneyle fiil arasındaki mantıksal ilişkiyi gösterdiğini, ama gerçek bir varoluşu göstermediğini ortaya koymaya çalışır(40). «Bu yüzden, «Olmak», yasal bir biçimde kullanılabilir, düşünülemez şeylerin birbirleri üzerindeki etkisi sözkonusu olduğu zaman bile. Örneğin, Spinoza'nın Tanrı'sı sürekli değişimlere açıktır.»

Bu dönemde Kant hiç bir zaman Spinoza'ya doğrudan doğruya başvurmamış olsa da, yazılarının birçoğunda değişimle tanrısal yüceliğin uyumsuzluğunu bildirdiği bölümler var-

dır(41). «Ortaya koymuş olduğumu sandığım belirlemeden şu tür sonuçlar çıkarmak herkes için kolay olacaktır: düşünen ben, mutlak olarak zorunlu bir varlık değilim, çünkü tüm gerçekliğin temeli değilim, değişkenim ben; olamama olasılığı taşıyan bir varlık, ortadan kaldırılışı tüm olasılığı doğrudan doğruya ortadan kaldıramayacak olan bir varlık, değişken ve sınırlı bir varlık hiç bir zaman zorunlu değildir. Dünya da zorunlu değildir. Çünkü dünya tanrısallığın dünyası değildir, biz onda çatışkılar, eksiklikler, değişmeler, tanrısallığın belirlemelerine uymaz şeyler buluyoruz.»

Bu tutumu almakla, Kant, bütündeki parçaların karşılıklı ilişkisi sorununa verilecek iki kesin cevabı da, yani Leibniz'in ve Malebranche'ın aşkın cevabını da, Spinoza'nın diyalektik bir felsefeye mantıksal olarak açılan —Kant bunu çok iyi görüyordu— içkin cevabını da reddetmiş oluyordu. Bu durumda yeni bir tutum aramak gerekecekti.

Biz bu ayrıştırmamızı, Kant'ın eleştiri öncesi düşüncesiyle Hegel'in diyalektik felsefesi arasındaki ilişkiler sorununu ele alabilmek için kısa kesiyoruz.

Hegel'in diyalektik yönteminin en ortasında bütünsellik kategorisi bulunur. Biz burada bu felsefenin ayrıntılı bir incelemesine giremeyiz, ama bu durum Hegel'in her yapıtında kendini gösterir gibidir. Hegel'i Herakleitos'dan sonraki bütün filozoflardan ayıran, —onu onların üstüne çıkaran da diyebiliriz—, Hegel'de temel kategorilerin bile ölümsüz, katı ve sonuna kadar verilmiş olmamaları, ama evrimde ve evrimle kendilerini gerçekleştiriyor olmalarıdır. Hegel'de bütünsellik kategorisinin başlıca özelliklerini saymak istersek, aşağıdaki sıralamayı yapmamız gerekir.

1. Biçimsel mantığın ve soyut bilimsel yasaların tersine, bütünsellik **somuttur ve içeriği sarar.**

2. Soyut atomculuğun «ölümsüz doğrular»ının tersine bütünsellik sürekli bir evrim içinde **değişkendir.**

3. Bütünsellik, ünlü üçlü şemaya, tez, antitez ve sentez şemasına göre **çelişkilerle** gelişir.

Somut olmak, içeriği sarmak, değişken olmak, çelişkilerle gelişmek... Hegel'ci bütünselliğin başlıca özellikleri bunlardır.

Genç Kant da, daha önce de gösterdiğimiz gibi, bütünsellik

fikrinden kalkmış, aynı sorunlarla yüzyüze gelmişti. Gördük ki, her içkin kavrayış onu zorunlu olarak bir değişken bütünsellik kavrayışına götürse de, o değişken bütünsellik kavramını kabule yanaşmıyordu. Bu yüzden, bütünselliğin yalnızca biçimsel ve değişmez yüzlerini benimseyerek, bundan böyle aracı bir tutum almaya yönelmişti. Uzamı, tanrısallığı kabul ediyordu (bir süre sonra da zamanı kabul etti), oysa içerik düzeyinde, deneysel veriden giderek, Leibniz'in atomcu monadcılığına bağlanıyordu.

Sorun böylece sağlama bağlandığına göre, uzamın ve zamanın tam anlamında bütünsellikleri açısından her değişim sürekli göründüğü ölçüde Kant'ın **çelişkiler** ve **somut** sorunlarıyla hiç karşılaşmadığı düşünülebilir. (Uzamın bir noktasından bir başka noktasına gitmek için aradaki noktaların tümünü geçmek gerekiyordu.) Bütünsellik sorunuyla ilgilenen Kant'ın bu iki sorunla karşılaşması ve bu karşılaşmanın iki küçük yapıtta sözkonusu edilmesi bize ilgi çekici görünüyor.

Bu iki küçük kitaptan birincisi Berlin Akademisi için yazılmış bir muhtıradır. **Doğal dinbilimin ve ahlakın ilkelerin'n apaçıklığı üzerine araştırma** adlı bu yapıt 1764'de yayımlanmış ama 1762'de yazılmıştır. Kitabın adında doğa felsefesiyle ilgili bir belirleme olmamasına rağmen, yapıt çok önemli bir ayrım konusunda yazılmış bir bölümle başlar, bu ayrım «matematik bilgilerde kesinliğe varmayla felsefede kesinliğe varma» arasındaki ayrımdır. Bilindiği gibi, matematikte önemli olan türel düşüncedir, oysa felsefede analitik düşünce önemlidir. Bizim için önemli olan, sözkonusu bölümün ikinci paragrafının başlığıdır: «Matematik, ayrıştırmalarında, kanıtlamalarında, tümdengelimlerinde geneli **in concreto** işaretler altına koyar, felsefe geneli **in abstracto** işaretler altında gösterir.» Metinde de «işaretler»e biraz aşırı gibi görünen bir önem verilmektedir; bununla birlikte, bizim için kesin olan bir şey var, o da, bu metinde, ileride Hegel düşüncesinde büyük önem taşıyacak olan somut bütünsellikle deneysel veri ayrımıyla karşı karşıya kalmamızdır.

1763'de yayımlanan **Felsefeye olumsuz nitelikler kavramını getirme denemesi** adlı yapıta gelince, bu yapıt mantıksal yoksamayla matematiğe ve gerçekliğe ilişkin yoksama arasındaki

ayrımı aydınlatmaya çalışır ve mantıksal yoksama varsamanın karşıtından başka bir şey değildir, matematikle ve gerçeklikle ilgili yoksamaların da olumlu ögeler kadar gerçekliği vardır. Mantıksal çelişkiler kavranılamaz çelişkilerdir, matematik çelişkiler ve gerçeklikle ilgili çelişkiler etkin olarak varolan çelişkilerdir. Deborin, diyalektiğin tarihiyle ilgili araştırmalarında, burada daha sonra Hegel'deki diyalektik çelişkiler kuramı ve biçimsel aklın eleştirisi haline gelecek olan şeyin ilk anlatımlarının bulunduğunu göstermişti.

Ama, buna rağmen, Kant diyalektik bir düşünür olmamıştır, eleştirili felsefenin yaratıcısı olmuştur. Ona diyalektiğin yolunu kapayan şey, Platon'cu ve akılcı gelenekle ilgiyi kesmeye, evrimleşmeye yatkın bir bütünlük, «sürekli değişimlere yatkın bir Tanrı» kabul etmeye yanaşmayışıdır.

Mantıksal yetkinliği olan bu iki kavrayışı, Leibniz'in ve Malebranche'ın aşkın kavrayışıyla Spinoza'nın içkin kavrayışını ayrı ayrı nedenlerle reddeden Kant, üçüncü bir formül, aracı bir formül aramak zorundaydı.

«Tanrı'nın varoluşunun gösterilmesinin tek olası nedeni» sözünü buradan giderek anlıyoruz.

— III —

Gene de bu yapıtın bize Kant'ın öbür yapıtlarından daha az aydınlık ve daha çok sakınık göründüğünü söyleyelim.

Kant da bunu sezmiş gibidir. Önsözde, özellikle, bu yapıtın kesin bir çalışma olmadığı, bir hazırlık çalışması olduğu belirtilir. Yapıt kanıt getirmez, yalnızca «Tanrı'nın varoluşunun gösterilmesinde tek olası kanıt için bir temel» getirir(43).

Böylesi bir açıklık ve yetkinlik eksikliği Kant'da o kadar az raslanır bir şeydir ki, akıl «öbür sorunlar»dan daha derin ve daha nesnel bir sorun değil midir de öbür sorunlar «ona gereken vakti bırakmamıştır» diye sormak gelir insanın içinden.

Sanırız, bu açıklık yoksunluğu, «kanıtlayıcı temel»in kuruluşunda Kant'ın **bütün** kavramından, evren kavramından yola çıkmasından, bu durumun onu, istemese de, ancak sözde ayrılabildiği Spinoza'cı heptanrıcı tutumun çok yakınında yer al-

maya götürmesinden gelmektedir. Onu aydınlık bir biçimde belirlenmiş kavramlara karşılık olmayan deyimler kullanmaya, ilk bakışta bulanık, sakınık, hatta bazen skolastik görünen deyimler kullanmaya götüren şey içkin heptanrıcılıktan korunmak için gösterdiği sürekli çabadır.

Bu yapıtın ayrıştırmasında, iki ayrı öge belirlemek zorundayız:

a. Öbür filozofların kavrayışlarıyla tartışma,

b. Kant'ın getirmiş olduğu «Tanrı'nın varlığının kanıtlanması için tek olası temel.»

Daha önceki sayfalarda, Kant'ın Leibniz, Malebranche, Wolf ve Spinoza'yla yaptığı tartışmaları gördük. Yapıtın birinci bölümünde, Descartes'da Tanrı'nın varoluşuyla ilgili varlık bilimsel kanıtlama eleştirilir. Bu kanıtın tam gelişmiş eleştirisi —daha sonraları Salt aklın eleştirisinde de yer alacaktır— felsefe alanında çok ünlü olmuştur. «Varoluş herhangi bir şeyin bir niteliğini ya da bir belirlemesini meydana getirmez», ama «bu şeyin mutlak konumunu meydana getirir»; bu yüzden, varoluşu bir kavramın ayrıştırılmasıyla kanıtlamak hiç bir zaman doğru değildir.

Fiziksel-dinbilimsel kanıtın tartışılmasına ikinci bölümde daha büyük bir yer verilmiştir.

Etkili bir yöntem ayrıştırmasıdır bu; bize kalırsa, doğal olarak eskiyip gitmiş örneklerin dışında, geçerliliğini bugün de korumaktadır.

Kant, şeylerin tanrısallık karşısındaki bağımlılığı konusunda, oldukça yetkin bir biçimde geliştirilmiş olan ikileştirmeli iki sınıflama ayırır, bu iki sınıflama iki karşıt tanrısallık kavrayışı getirir, bunlardan biri **içkin** kavrayış, öbürü **aşkın** kavrayıştır.

1. Tanrı karşısında şeylerin **ahlaki olmayan** bağımlılığı ve **ahlaki** bağımlılığı.

2. Evreni **doğal düzen** aracılığıyla ya da **bu aracılık olmadan** kuran şeylerin Tanrı karşısında bağımlılığı.

Ahlaki ve **doğa düzenine yabancı** bağımlılık **aşkınlık**'ı ve Tanrı'nın **bilinçli istem**'ini gerektirir; şeyler bu istemle vardır, olaylar bu istemle olur; dolayısıyla, şeyler ve olaylar zorunlu olarak **olumsal**'dırlar. Burada iki çeşit doğaüstü ayırmak gere-

kir: **maddi** doğaüstü, doğa hiç bir biçimde dokunulmaz olmadığı durumda sözkonusudur; **biçimsel** doğaüstü, Tanrı doğa düzenini özel ve olumsal bir amaca varmak için kullandığı zaman sözkonusudur.

Şeylerin Tanrı karşısında **ahlaki olmayan** bağımlılığında —bu bağımlılık **doğa düzeninin aracılığı'**yla gerçekleşir— Tanrı'nın eğilimi ve bilinçli istemi artık hiç bir rol oynamaz. Tanrı evreni istemiyle yaratan bir varlık değildir artık, ama tümü **zorunlu** olan şeylerin ve olayların iç olasılığının temelidir. Şeyler ve olaylar, demek ki, Tanrı'nın **istem'**ine bağımlı değildirler burada, ama yalnızca onun **varoluş'**unda kendi olasılıklarının temelini bulmaktadırlar.

Bu durum tanrısallığın aşkınlığını büyük ölçüde azaltmakta —Kant bunun farkında değilmiş gibiyse de—, sonunda bir içkinlik kavramına açılmaktadır.

Şeyler Tanrı'nın istemine bağlı olmadıkları, yalnızca onun varoluşuna bağlı oldukları zaman, bizi heptanrıcılıktan ayıran şeyin ne olduğunu söylemek oldukça zordur.

Olumsal şeylerin tanrısal **istem'**e **ahlaki** ve **doğaüstü** bağımlılığı karşısında Kant'ın tutumu nedir? Temelde, olumsuzdur tutumu. «Bu, filozofların, daha doğrusu basit düşünenlerin ilkesidir: hiç bir şeyi mucizeye, doğaüstü bir olguya bağlamamak gerekir, çok büyük bir neden olmadıkça»(44). Alışılagelen fizik-dinbilim'in üç yanlışı vardır(45).

1. «Her yetkinliği, her güzelliği, her doğal uyumu bir raslantı gibi alır, erdemin bir yapıtı gibi alır, oysa genellikle bu nitelikler doğanın en temel yasalarından zorunlu olarak gelmektedirler.»

2. «Bu yöntem yetersiz bir felsefi yöntemdir, çok zaman ve elle tutulur biçimde tersleşir felsefenin gelişimiyle.»

«Bir şey ne kadar az yararlı görünürse görünsün, onu tanrısal istemin eğilimine ya da doğanın özgül ve istenmiş bir konumuna bağlıyorlar... Böyle bir anlayış, doğa araştırmasına sınırlar koymaktadır.»

3. «Bu yöntem, evrendeki zincirlenmeleri ve yapay dizilişleri düzenleyen bir şeyin varlığını kanıtlamaya yarar, maddenin yaratıcısını kanıtlamakta ve evrenin kurucu ögelerinin kökenini bu yaratıcıya götürmekte yetersiz kalır»(46).

Bununla birlikte Kant böylesi bir bağımlılığı tümüyle yadsımış değildir. Çünkü iki soru ortaya çıkar burada. Kant bu sorulara bilimsel bir cevap verilemeyeceğine inanır. Ona göre, bu noktada Tanrı inayetinin, Tanrı'nın aşkın isteminin doğaüstü müdahalesini kabul etmek zorunluluğu vardır.

Bu sorular şunlardır:

1. Şeylerin şeyler olarak varoluşu: doğa bilimleri bize evrenin varolduğu biçimiyle değişmez ve zorunlu yasalara uyduğunu kanıtlayabilirler. Ama bu evren neden ve neyle vardır? Bu soru bilim alanının dışında kalır. Evreni yöneten **ilişkiler, yasalar** zorunlu şeyler olarak görünebilirler aklımıza. Şeylerin şeyler olarak varoluşu her zaman **olumsal** olarak alınmak gerekir, tanrısal istemin ürünü olarak alınmak gerekir. «Tanrı, şeylerin iç olasılığının ilkesini içeriyor dediğim zaman, herkes bu bağımlılığın ancak ahlaki olmayan bir bağımlılık olabileceğini kolayca anlayacak... Tanrı şeylerin varoluşunun temelini içerdiğine göre, buradaki ilişkinin her zaman ahlaki bir ilişki olduğu fikri uygun geliyor bana»(47). «Her doğal şey, varoluşu içinde olumsaldır»(48).

2. **Organik** varlıkların varoluşu. «Gene de, doğa, bir başka tür olgu bakımından zengindir, bu tür olguların meydana gelişi üzerine kafa yoran her filozof bir önceki yolu (doğal düzenle açıklama yolunu) bırakmak zorunda duyacaktır kendini. Bitkilerin ve hayvanların düzeni, genel ve zorunlu yasaların açıklamakta yetersiz kaldığı bir yapı ortaya koyar»(49).

Burada da Kant, «genellikle yapıldığından daha değişik olarak, doğanın şeylerinde, genel yasalar gereğince sonuçlarını yaratacak büyük bir gücün varolduğunu kabul etmek gerektiğini» göstermek için doğrudan doğruya iki sınırlama koyar(50). Bu sınırlamalar şunlardır:

a) Her organik varlık için tanrısallığın özel bir eğilimini zorunlu olarak kabul etmek gerekmemektedir. «Tanrısallığın ilk yaratışından gelen bitkiler ve hayvanlar için yalnızca kendini geliştirme yatkınlığını değil ama aynı zamanda kendilerine benzer bireyleri gerçek olarak dünyaya getirme yatkınlığını kabul etmek» yeter.

b) **En özgür insan** eylemlerinin oluşturulmasında da «doğal kurallar» büyük ölçüde önemlidir. «En özgür edimlerin

büyük bir doğa yasası karşısındaki bağımlılığını deney de doğrular. Evlenmeye karar verme işi ne kadar özgür bir iş olursa olsun, çoğunluğa baktığımız zaman evli kişiler oranının pek büyük olduğunu görüyoruz!»(51).

Buna benzer bir başka örnek: İnsanın özgürlüğü kullanmasının yaşamı uzatmaya ya da kısaltmaya ne ölçüde katkıda bulunduğunu herkes bilir. Bununla birlikte, özgür etkinlik yüce bir yasaya başeğiyor olmalıdır, çünkü büyük çoğunluğa baktığımız zaman ölülerin yaşayanlardan daha çok olduğunu görüyoruz»(52).

Şimdi bu yöntem tartışmasını bilim ve felsefe açısından ele alalım.

1. Bilgin olarak, yalnızca çağında en önemli yeri tutan Kant değil, ama günümüzde gerçek deneysel temelleri olmayan varsayımlar ortaya koymaya yanaşmayacak bilinçli bir araştırmacı da bu görüş açısında bazı temel şeyleri azçok değiştirirdi. Günümüzde de bilim her değişimin zorunlu olduğu ve aşkın bir tanrısallığın müdahalesi olmadan doğal yasalara göre kendini ortaya koyduğu aksiyomundan yola çıkar. Ama, günümüzde de bilim, Kant'ın ayrıcalılıklarını meydana getiren iki sorun karşısında, yani evrenin kökeni ve organik yaşamın kökeni sorunları karşısında yabancı ve güçsüz kalır. Evrenin kökeni sorunu karşısında yabancıdır, çünkü bu sorun bütün ciddi bilim adamlarına bilimsel alanın çerçevesini aşar görünür; organik yaşamın kökeni karşısında güçsüzdür, çünkü bu alanda yapılan sayısız araştırma ve deneye karşın organik yaşamın inorganik maddeden giderek açıklanabileceği görüşü bugün Kant zamanındakine göre deneysel olarak azçok daha iyi temellendirilmiştir. Günümüzde de bu sorun canlılıkçılığın ve tüm ereklilik felsefelerinin başlıca kanıtını oluşturur.

Kendimizi iyi anlatalım. Elbette mekanikçi böyolojilerle canlılıkçı biyolojiler arasında yantutucu bir tutum almak ve yaşamın ileride inorganik maddeden giderek açıklanması olanaklarını varsamak ya da yoksamak istemiyoruz. Bugün yalnızca şunu benimsiyoruz: kendi deneylerinin sonuçlarıyla yetinen olumlu bilgin için sorun ortadadır; bundan yüz seksen yıl önce böyle bir açıklamanın olasılığını düşünemedi ya da düşünmek istemedi diye, kimse Kant'ı yeremez.

Şu noktaya parmak basmak da önemli görünüyor: Kant'ın sınırlamalarından ikisi de tanrısallığın evrenimizdeki aşkın müdahalesini azaltır, bu müdahaleyi şeylerin kökenine götürerek. Ilgi çekici ve üstünde durulmaya değer bir başka çakışma, Kant'ın evlilik ve intihar konusunda seçtiği örnekle Durkheim'ın «intihar» temasının çakışmasıdır; Durkheim'ın «intihar»ı çok daha sonraları Fransız bilimsel toplumbilimini kurmakta katkısı olacak olan yapıtlardan biridir.

2. Kant bu araştırmada **bilgin** olarak bize pek ilgi çekici görünürken, onun bu araştırmadan çıkardığı **felsefi** sonuçlar hiç bir biçimde benimsenebilir sonuçlar değildir. Yukarıda andığımız iki sorun, onun pozitif bilim için çözümsüz bulduğu iki sorun, aşkın bir Tanrı varsayımını hiç mi hiç öne sürmez ya da doğrulamaz gibidir.

Kesin mantıksal görüş açısından, ezelden beri varolan yaratılmamış bir evren varsayımıyla (organik yaşamı olan ya da olmayan bir evren), bir Tanrı yaratısı olan, yaratılmamış olan, ezelden beri varolan evren varsayımı arasında hiç bir ayrım yoktur.

Birinci varsayım da ikincisi kadar anlaşılmaz bir varsayımdır, çünkü evreni ve canlı varlıkları kim yarattı sorusu, mantık ve bilgi kuramı açısından, Tanrı'yı kim yarattı sorusundan daha doğrulanmış bir soru değildir. Evreni ve canlı varlıkları kim yarattı sorusu bize ilk bakışta daha yakın görünüyor, çünkü yüzyıllardır süregelen dinsel geleneğimiz dilimize olduğu kadar düşüncelerimize de işlemiştir. Gerçekte, evreni istemiyle yaratmış ama o zamandan beri evrenin evrimi üzerinde hiç bir etkide bulunmamış bir **tam güçlü Tanrı** kavramı, ezelden beri varolan ve azçok değişmez yasalara uymakta olan bir evren kavramından daha az anlaşılır görünüyor(53).

Çok derin ve çok kesin bir düşünür bütün bu ayrıştırmalardan sonra gene de aşkın bir Tanrı kavramını benimserse, aşağıdaki kesimde ele alma olanağı bulduğumuz çok sağlam nedenlerden daha başka nedenler öne sürebilmelidir(54).

— IV —

Tanrı'nın varoluşunun gösterilmesinde tek olası temel'e geçiyoruz şimdi. Kant, Tanrı'nın varoluşunu göstermek için dört çeşit kanıt belirliyor. Bunlardan ikisi, kozmolojik kanıt ve fiziksel-dinbilimsel kanıt **varolan**'dan yola çıkıyor. Üçüncüsü, **varlıkbilimsel** kanıt olası fikrinden yola çıkıyor, olası fikrini bir ilke gibi belirliyor, buradan da Tanrı'nın varoluşunun varsanmasına ulaşıyor. Kant'cı kanıtın yeni temeli, **sonuç** olan **olası** kavramından, bu sonucun temeli ve zorunlu ilkesi olarak Tanrı'nın varoluşunu çıkarır.

Herhangi bir şey olasıysa, bu olası şey zorunlu olmalıdır, çünkü her olasılık «herhangi bir şeyin varoluşunu» gerektirir. «Olasılığın yalnızca iç çelişki durumlarında, mantıksal olanaksızlık durumlarında değil, düşünce durumuna gelebilecek olan gerecin, verinin olmadığı durumlarda da ortadan kalktığını görmek zor değil. Çünkü o zaman düşünce durumuna gelebilecek şey yoktur ortada; her olası, düşünceleşebilecek bir şeydir»(55).

«Her düşünülebiliri **varlığında** ve **varlığıyla** gerçek kılan herhangi bir şey» varolmalıdır(56). Bu şeyin varolmayışı bütün gerçekliği ortadan kaldırmakla kalmayacak, bütün olasılığı da ortadan kaldıracaktır. «Bütün varoluş ortadan kalkınca, ortaya konmuş bir şey, verilmiş bir şey kesinlikle olmayacaktır, bu durumda her olasılık kesinlikle yokolmuştur»(57).

Ancak, varoluşu zorunlu olan bu varlık bireysel ve sınırlı bir şey olamaz, çünkü «varolmayışın herhangi bir şeyden kaldırıp götürdüğü şey onun içeriği değildir, bambaşka bir şeydir; varoluşun ortadan kaldırılması çelişkiden gelmez hiç bir zaman»(58). Buna karşılık, «yoksanması ya da ortadan kaldırılması her olasılığı hiçleştiren şey kesinlikle zorunludur»(59).

Tanrı'nın varoluşunun kanıtlanması, burada, kendinde yalnızca tüm gerçeği değil, ama aynı zamanda tüm olasıyı da içeren bütünsellikten, evrensellikten giderek geliştirilmiştir. Bir soru kalıyor: Kant nasıl oluyor da heptanrıcılığın içkin Tanrı'sına ulaşmıyor, tersine, aşkın bir Tanrı'nın, hıristiyan dinin-

deki Tanrı'nın varoluşunu kanıtlamak için bir temel bulmuş olduğuna iyiden iyiye inanmış görünüyor? Bunun yanıtı da açık: Kant, Tanrı'sının evrenle herhangi bir biçimde karışmasını hiç istemiyor.

«Böylesi bir varlığın tüm varlıklardan daha gerçek oluşundan giderek —bu durumda, o olmayan her şey, ancak onunla olasıdır—, her olası gerçekliğin ancak belirlenimleriyle anlaşılacağı sonucunu çıkarmak gerekmez. O durumda, geçmişte çok sık düşülmüş bir fikir karışıklığı sözkonusu olacaktır»(60). Çünkü heptanrıcılığın Tanrı'sı sürekli değişimlere uğramakla kalmaz, olumsuz ya da çelişkili niteliklere de sahip olur.

Bize kalırsa, bu nokta, yapıtın en zayıf noktasıdır. Çünkü, «varlığında ve varlığıyla her düşünülebilirin verilmiş bulunduğu» ve «ortadan kaldırılışı ya da yoksanışı her olasılığı ortadan kaldıracak olan» şeyle «her olası gerçeklik kendi belirlenimleriyle birleşmez» diye açıklanan Tanrı arasında çözümü pek kolay olmayacak bir çelişki vardır bize kalırsa.

Kant bu noktaya, Tanrı'yı bütün şeyleri **kucaklayan kavram** değil de şeylerin **iç olasılığının** temeli diye belirlemekle ulaştığına inanır. Bununla birlikte, şu noktaya değinmiştik: bu ayrım bize tam tamına söz düzeyinde bir ayrım olarak görünüyor, belirgin ve seçik bir içeriği karşılamaz görünüyor ve ne olursa olsun bu kavrayışın Kant'ın yüzyüze geldiği güçlükleri ortadan kaldırmadığını ya da aşmadığını görüyoruz. Şu soru her zaman açık kalacak: değişmez, tam anlamında olumlu ve her çelişkiden uzak bir Tanrı, değişken olan ve olumsuz ve çelişkili niteliklere sahip bulunan bir şeyler dünyasının iç olasılığının temelini ansıl kurabilir

Burada, önemini ancak çok sonraları, eleştiri dönemi içinde yitirecek olan, ama Kant'cı düşüncede eleştiri dönemine kadar belli bir rol oynamış olan bir belirlemeyi ortaya koymamız gerekiyor.

Kant'ı heptanrıcılıktan ve içkinlikten ayıran şey yalnızca değişimle ya da olumsuz ve çelişkili niteliklerle ilgili sorunlar değildir, ama bu arada ve belki de her şeyden önce, içkin bir kavrayışın **bütünsellik**'le **bireyler** arasında bir seçim yapmak zorunda olduğu, bu kavrayışın bu iki şeyi birbiriyle uzlaştıramadan onlardan birini benimsemek zorunda olduğu inancıdır.

İçkin veri bir bütün, bir evren olduğu zaman, bireylerin, monadların tam gerçekliği kalmayacaktır; tersine, monadlar tam gerçekliğe sahip oldukları zaman, bütün artık bir evren olmayacak, yalnızca bir monadlar bileşimi olacaktır. Oysa, Kant her iki ögeyi ne pahasına olursa olsun korumak ve onları bir bileşimde bir araya getirmek istiyordu.

Bu sorunun tartışmasına giremeyiz burada. Bununla birlikte, aşkın bir Tanrı varsayımı, öbür varsayımların getirdiğinden daha sağlam bir çözüm getirmiyor. Biçim biraz değişse de sorun aynı kalıyor: ölümsüz ve değişmez tek Tanrı, nasıl oluyor da özerk ve değişken birçok birey meydana getirebiliyor?

Ne olursa olsun, Kant, bir zaman, mutlak aşkınlıkla tam içkinlik arasında birleştirici ve aracı bir yeni görüş açısına ulaştığı yanılgısına düşebilirdi (düştü de). Ama yanlışını ergeç görecek, bu kavrayışı bırakacaktı; bilindiği gibi, bir süre sonra bu durum kendini gösterdi.

Gene de, bize göre, Kant'ın bu ilk dinbilimsel yapıtında bütünsellik fikrinin, bütün fikrinin kazandığı büyük önemi ve Kant düşüncesinin bu fikirden ötürü önceki birçok filozofun (Descartes, Leibniz, Aristoteles) tanrısallık kavrayışından nasıl ayrıldığını görmek önemlidir.

Bütün bunlar çok açıkseçik görünse de —özellikle Kant'ın tanrısallık'la bütün'ü ilişki içine koyduğu ve bizim de az önce andığımız bölümlerde—, Kant'ın sonraki yapıtından, **Salt aklın eleştirisi'nden** aldığımız bir kanıtı burada ortaya koymak isteriz.

Aşkın diyalektikte, II. kitabın II. bölümü, «Aşkın ülkü»den, yani Tanrı fikrinden sözeder. 4, 5 ve 6. kesimler «Tanrı'nın varoluşu konusunda varlıkbilimsel, kozmolojik ve fiziksel-dinbilimsel bir kanıtın olanaksızlığı»nı ele alır. Bunları okurlarımızın çoğu bilir sanırız, özgün metni okumamış olsalar da, onlar üzerine yazılmış incelemelerden bazılarını okumuşlardır. Yeni-Kant'çıların çoğu şu garip durum üzerinde hiç durmadılar: 1763'de yayımlanan yapıt Tanrı'nın varoluşuyla ilgili dört kanıttan sözederken, bu yapıtta Kant üç kanıt belirler ve bu üç kanıtı tartışır. Yeni-Kant'çılar şu nokta üzerinde de hiç durmadılar: «Aşkın ülkü» ve «Yüce bir varlığın varoluşunu çıkarsama yolunda kurgusal aklın kanıtlarının temeli» adlı 2. ve

3. kesimler, 1763'de yayımlanan yapıttaki dördüncü kanıta büyük ölçüde karşılık olan benzer bir kanıtı ele alır. Yalnız şu ayrım vardır: Kant artık her satırda **bütün'den ve bütünsellik'ten** daha açık bir biçimde sözetmektedir.

Kant burada eleştiri öncesi dönemdeki «yanılgı»larını ayrıştırıyor ve örtüyor, eski usavurmalarını daha kesin bir biçimde tanıtlayabiliyor, çünkü onları aşmış olduğundan heptanrıcılığa iyice yaklaşmaktan korkmuyor dersek çok ileriye gitmiş olur muyuz?

Tam anlamında dışsal kanıtlar, ne olursa olsun, bu varsayımdan yana çıkmaktalar. 1763'de yayımlanan yapıtın başlığında olduğu gibi bu yapıtın 3. kesiminin başlığında da yer alan «kanıt temeli» deyimi böyledir örneğin, ya da öbür üç kanıttan **önce** bu ayrıştırmanın yapıldığı yer.

Gene de bunlar dışsal kanıtlardır. Bu iki kesimin içeriğini az daha yakından inceleyelim. Özellikle ikinci kesimi buraya tümüyle alabilirdik, çünkü bu kesimde bütün'den ve bütünsellik'ten apaçık bir biçimde sözedilmektedir. Kant burada, önce, **kavramların (soyut) mantıksal belirlenimlerini, bireysel nesnelerin (somut) tümel belirleniminden** ayırır. Bireysel nesnelerin tümel belirlenimi «doğrudan doğruya çelişmezlik ilkesi üzerine temellenmez, çünkü, iki çelişkili yüklemin ilişkisi dışında, her şeyi, genel olarak şeylerin yüklemlerinin bütünü olarak ele alınan **tümel olasılık**'la ilişkisi içinde belirler»(61). «Bu ilkeyle, her şey, ortak bir bağlaşıma, yani tek şey fikrinde bulunan ve her olasının yakınlığını tümel belirleniminin temelindeki özdeşlikle kanıtlayan bütünsel olasılığa (tüm olası yüklemlerin gereci) götürülmüştür. Her **kavram'ın** belirlenimi **evrensellik'e (Universalitas)** bağımlıdır... Ama bir şeyin belirlenimi **bütünsellik'e (Universitas)** ya da tüm olası yüklemlerin bütününe bağımlıdır»(62). Kant, burada, 1763'dekine göre daha aydınlık bir dille anlatmaktadır. Kanıtların temelinin özü, her şeyin bütünsellikle, universitas'la ilişkinisindedir. Kant bunu değişik biçimlerde birçok defa tekrarlar ve belirler.

«Şeylerin tüm çokluğu, bu şeylerin ortak dayanağı olan yüce gerçeklik kavramını sınırlayan bir çokluk durumundan başka bir şey değildir; tüm biçimler, ancak, sonsuz uzamı sınırlayan değişik durumlar olarak olasıdırlar»(63).

Kant düşüncelerini böylesine açık anlatabiliyorsa, daha önce söylediğimiz gibi, bundan böyle kanıtlar temelini kabul etmeyişinden gelir bu. Kendisi «bütün»den «olasının temeli»ne nasıl geçtiğini açıklar. «Her türlü olasılığın bu kökel varlıktan giderek türeyişi, gerçekte, bu varlığın yüce gerçekliğinin **sınırlanması** olarak alınamaz, bu yüce varlığın **bölünmesi** olarak da alınamaz; çünkü kökel olan varlık, türemiş varlıkların basit bir katışmacı olarak alınacaktır o zaman; kendini önceleyen şeye göre olan şey olanaksızdır, biz başlangıçta şeyi böylece ilk ve kaba bir taslak içinde ortaya koymuş olsak da. Yüce gerçeklik tüm şeylerin olasılığı için **temel**'den **çok içeren** sağlayacaktır»(64).

Ama bütün bunlar görünüşte diyalektiktirler. Çünkü, «elbette akıl... böylesi bir varlığın varoluşunu varsamaz... yalnızca böylesi bir varlığın fikrini varsar»(65). «Bundan bir nitelik çıkaracak olursak... bu aşkın fikrin kullanılışı, onun yönelimini (**Bestimmung**) ve benimsenebilirliğini aşacaktır»(66).

Bu ikinci kesim, eleştirili felsefenin anlaşılması için çok önemli olan bir düşünceyle son bulur. Çünkü, eski kanıtı ele aldıktan ve onu doğuran diyalektik yanılsamayı ortaya koyduktan sonra, Kant, gene de bu düşünce biçiminin doğal olup olmadığını ve örtülü bir biçimde de, bütünsellik kategorisinin deney düzeyinde kullanılışının bu diyalektik yanılgı dışında yasal bir epistemolojik temele sahip bulunup bulunmadığını araştırır. Burada şu sonuca ulaşır: **olguların deneysel bilgisi**'ndeki durum budur gerçekten, onda «tüm deneysel gerçekliğin bütününü olasılığın koşulu olarak varsamayan hiç bir şey bizim için nesne değildir»(67).

Uçüncü kesim, «bir kanıtın temeli»ni bir kere daha özetlemekle başlar. «Herhangi bir şey varsa, ne olursa olsun, **zorunlu olarak** varolan herhangi bir şey vardır diye eklemek gerekir»(68). «İnsan aklının doğal işleyişi böyledir. İnsan aklı, her şeyden önce, zorunlu **bir** varlığın varlığını kabul eder. Bu varlıkta, insan aklı, koşullanmamış bir varoluş bulur ve o zaman her koşuldan bağımsız olan şeyin kavramına ulaşmaya çalışır, kendinde başka bütün şeylerin yeter koşulu olan şeyde bulur onu, yani her gerçekliği içeren şeyde. Ama sınırsız bütün mutlak birliktir ve tek bir varlık kavramını içerir. İnsan aklı

şu sonucu çıkarır: bütün şeylerin temeli olarak yüce varlık mutlak olarak zorunlu bir biçimde vardır»(69). Bu usavurmayla ilgili olarak birinci kesimde yer alan tartışma ve yoksamadan daha derin bir tartışma ve yoksama izler bunu. «**Karar vermek** sözkonusu olduğu zaman bu kavramda belli bir sağlamlık yoksanabilir. Ama hiç bir şey bizi karar vermeye götürmüyorsa ve bu konuda her şeyi askıda bırakmak istiyorsak, o zaman usavurma artık yararlı bir durum içinde görünmez»(70). Ayrıca, «ilk olarak, belli bir varoluştan giderek (bu benim kendi varoluşum **olacaktır**) mutlak olarak zorunlu bir varlığın varoluşu çıkarılabilir; ikinci olarak, her gerçekliği içeren bir varlığı mutlak biçimde koşullanmamış bir varlık diye alabilirim» diyebiliyorsak, «o zaman, bundan, bir sınırlı varlık kavramının... böylece, mutlak zorunlulukla bağdaşır nitelikte olduğu sonucu çıkarılamaz»(71).

Tek bir Tanrı fikrine ulaşmak için bütünsellik fikrinden yola çıkan usavurmanın mantık açısından doğru olduğunu gösterdikten sonra, Kant, bu bölümü Tanrı'nın varoluşuyla ilgili **pratik** ve **ahlaki** bir kanıt açısından sona erdirir.

1763'de yayımlanan dinbilimsel yapıtın büyük ölçüde bütünsellik fikrinden yola çıktığını ve bu fikre Kant'ın bu düşünce dönemi için bile büyük bir önem verilmesi gerektiğini yeterince belirledik sanırım.

Kant, önceki filozoflardan, Descartes, Leibniz, Aristoteles' den bütünsellik fikriyle ayrılıyordu, gerçekten bağımsız ve özgün bir düşünür olmayı bütünsellik fikrine sahip oluşuyla sağlayacaktı. Bununla birlikte onu tam anlamında bir bütünsellik felsefesinden ayıran şey, böyle bir felsefenin Spinoza'cı heptanrıcılıkla ve içkin tanrısallık fikriyle tehlikeli yakınlığıydı(72).

— V —

Olası tek temel'den üç yıl sonra, bir başka yapıt ortaya çıktı. Bu yapıt yalnız Kant'cı düşünce tarihi için değil, aynı zamanda bütün alman ülkücülüğü için çok önemli bir evreyi ortaya koyar. **Bir öngörürün metafizikteki düşlerle açıklanmış düşleri**'dir bu.

Bütünsellik görüşü ilk olarak bu yapıtta doğrudan doğruya

insanın bilgisine uyarlanmıştır. Henüz ilkel durumda olan bu uyarlanma, gelecekteki eleştirili felsefenin başlıca kategorilerinin gelişimine açılacaktır. Bu kategoriler şunlardır:

a) **Topluluk** ikiye ayrılır:

1. Daha önce **düşünülür dünya** olarak belirlenen **düşünenler topluluğu,**

2. **Yetkin olmayan insanlar topluluğu.**

Bunlar yalnız daha sonra Kant'da düşünülür dünya ve duyulur dünya durumuna gelecek olan ilk biçimler değildirler, aynı zamanda Hegel düşüncesinde «kendinde» ve «kendinde ve kendi için», Lukacs'da doğru bilinç ve yanlış bilinç, Heidegger'de gerçek varoluş ve gerçek olmayan varoluş durumuna gelecek olan ilk biçimlerdir.

b) Yalnızca insan topluluğunun değil, ama aynı zamanda genel insan yapısının da çelişik özelliği; Kant bunu ileride insanın «toplumsal-toplumdışı» yapısı diye adlandıracaktır. Bu arada şunu da belirtelim: Kant **genel insan**'dan sözediyor, yalnızca belli bir **tarihsel insan tipi**'nden sözetmiyor.

c) **Gelecek umudu.** Şimdilik yalnızca Kant'ın görüş açısı olarak beliren bu umut, daha sonra eleştirili felsefe dönemindeki Kant'ın, Hegel'in, Marx'ın, Lukacs'ın görüş açısı olacak, giderek her gerçek felsefenin temeli durumuna gelecektir.

Yapıt, böylesine düşünceli bir düşünürü bir hayalcinin düşleri üzerine kitap yayımlamaya götüren nedenleri belirten bir ön açıklamayla başlar. İki neden vardır(73):

1. Swedenborg'un düşlerine saldırı, aynı zamanda katolik kilisesine ve siyasi nedenlerle bu kiliseyi destekleyen hükümetlere saldırıdır(74).

«Gölgeler hükümdarlığı hayalcilerin cennetidir... Bu hükümdarlıkta onlar istedikleri gibi yerleşebilecekleri sınırsız bir ülke bulurlar: Manastırların hastalıklı hayalleri, besleyici ve mucize dolu masalları onları konusuz bırakmaz. Filozoflar bununla ilgili planlar yaparlar, onu yeniden değiştirirler, ya da alışkanlıklarına uyarak bırakırlar. Bu hükümdarlıkta yalnızca kutsal **Roma** kazançlı topraklara sahiptir: görünmez krallığın iki tacı bir üçüncüyü destekler, yeryüzündeki majestelerinin nazik tacını; öbür dünyanın kapılarını açan anahtarlar aynı zamanda bu dünyanın kasalarını da sevgiyle açmaktadır»(75).

Yazık ki, kilisenin kanıtlarına saldırmak çok zaman olanaksızdır. Çünkü «ruhlar krallığının önerileri devlet görüşünün ileri sürdüğü nedenlerle kanıtlandığı ölçüde filozofların yapacağı her türlü itirazın üstüne çıkar, kullanılışları ve aşırılıkları böylesine değersiz bir sınava katlanma gereksinmesi içinde saygıdeğer duruma gelir.» Bu yüzden, «herkes için en inandırıcı olan» yararlılık kanıtı'yla (argumentum ab utili) korunmamış olan bayağı hikayeler'le yetinmemek» gerekir(76).

2. Kant, Swedenborg'la, ciddi ve önyargısız olarak ilgilenir, çünkü «her şeye araştırmadan inanmak da, hiç bir şeye inanmamak gibi, ahmakça bir önyargıdır»(77). Ama bu araştırma onu olumlu bir sonuca ulaştırmadı. «Hep olduğu gibi onda araştırılacak hiç bir şey bulamadı... hiç bir şey bulamadı onda.» Bununla birlikte, «bu koca kitabı satın almış, işin kötüsü de okumuştu, zahmete değmezdi.» Buna bir de «tanıdık ve tanımadık dostların önemseyişleri» ekleniyordu. Bu kitap böyle doğdu.

Bunlar ancak dış nedenlerdir gene de. Bu yapıtın temelinde daha derin bir felsefi zorunluluk yok mu? Sanırız var. Bu zorunluluk yapıtın adında belirir gibidir. «Bif öngörürün metafizikteki düşlerle açıklalanmış düşleri.» Öngörür Swedenborg' dur, öyleyse metafizikçi kim? Yapıtı okuyunca, bunun Kant'ın kendisi olduğu anlaşılır. Kant, ikinci bölümde ortaya koyduğu şeylerin tümünü ummuştu ve kendi umutlarının deneysel ve olumlu doğrulamasını ararken Swedenborg'un garip hikayeleriyle ilgilenmişti. Bütün bir yapıtı bu konuya ayırdıysa, bu yalnızca Swedenborg'un coşkun bir hayalci olduğu görünümünden gelmez, aynı zamanda ve özellikle Kant'ın kendi umutlarının doğrulanmışlığı ve iyi temellendirilmişliği konusunda kuşkulu oluşundan gelir ve katı bir bakışla, bunların belki de ve hatta elbette «düş»ten başka bir şey olmadığını kabule karar vermiş olmasından gelir. Ama bu düşleri tümüyle gözden çıkarmamış olmalıdır, bunu Kant'ın onları ayrıntılı bir biçimde ele alışı, çıkardığı sonuçların pek az kategorik oluşu ve özellikle de eleştirili felsefede —elbette daha değişik bir biçim altında— bu kavramları (topluluk, düşünülür dünya) yeniden ele alışı kanıtlar.

Yapıtın tüm ikinci bölümünü buraya alabilirdik. Yerimizin

dar oluşu bizi birkaç örnekle yetinmeye zorluyor. Birinci bölümde Kant, «ruh» sözcüğünün ne anlama geldiğini açıklar ve şu belirlemeyi yapar: canlı varlıkların varoluşundan ötürü, «bir gösterme kesinliğiyle olmasa bile, hiç değilse oldukça işlek bir anlığın sezgisiyle, maddi olmayan varlıkların varoluşuna inanırız, bu varlıkların özel eylem yasaları **pnömatik** denen yasalardır, buna karşılık fiziksel varlıklar maddi dünyadaki etkilerinin aracı nedenleridirler, bunlar da **organik** diye adlandırılırlar»(78). «Bu maddi olmayan varlıklar kendiliğinden ilkeler olduklarına göre..., onlarla ilgili olarak varılacak sonuç her şeyden önce şudur: dolaysız bir biçimde birleşmiş olmakla, bunlar, belki de aralarında büyük bir bütün oluştururlar, biz bu bütünü maddi olmayan dünya (**mundus intelligibilis**) diye adlandırabiliriz»(79).

«Bu maddedışı dünya, kendisi için varolan ve parçaları birbiriyle ilişkili olan ve ortaklık içinde bulunan bir dünya olarak düşünülebilir; parçaların maddede karşılıklı ilişkileri yalnızca raslantısaldır ve özel bir tanrısal konum üzerine temellenir, oysa ortaklıkları doğaldır ve çözülmez»(80).

Şunu düşünebiliriz öyleyse: «insan ruhu, ruhlar dünyasının tüm maddi olmayan doğalarla birlikte oluşturduğu çözülmez bir toplulukta süren bu yaşamdadır..., ama her şey düzeninde gittiği sürece, insan ruhu, insan olmak sıfatıyla, gene de onun bilincinde olmayacaktır»(81).

Katı ve kesin bir ayrılık vardır. İnsan ruhu, bedene bağlı insan ruhu olmak sıfatıyla, ruhların düşünülür dünyasıyla ilgili hiçbir bilgiye, hiçbir anıya sahip olamayacaktır; buna karşılık, düşünülür dünyanın tümleyici parçası olmak sıfatıyla, maddi dünyaya hiç mi hiç giremeyecektir. Öbür türlü, bir çeşit «çifte kişilik»e sahip olması gerekecekti. Kant bu «çifte kişilik» imgesini, sorunu daha kolay açıklayabilmek için kullanır.

Pekiyi, metafizikçi bu tür düşlere, bu tür umutlara nasıl kapılır Metafizikçiyi buna iten, Kant'ın daha sonra «toplumsal-toplumdışı doğa» diye adlandıracağı gerçek insan topluluğunun bilgisidir.

«İnsan yüreğini etkileyen güçler arasında bazı çok etkili güçler insanın dışında gibidirler, bu güçler insanın kendinde

bulunan bir amaca yönelircesine kişinin çıkarına ve gereksinmesine yönelen araçlar olarak kalmazlar yalnızca, ama aynı zamanda heyecanlarımızın yönelimleri bir araya gelecekleri yeri **bizim dışımızdaki** öbür akıllı varlıklarda bulsun diye etkinlik gösterirler; iki gücün çatışması, yani her şeyi insanın kendisine bağlayan bencillikle ruhu kendi dışındaki öbür varlıklara doğru iten ya da çeken genel yararın çatışması buradan gelir»(82).

«Aynı zamanda, gizemli bir güç, eğilimimizi başkalarının iyiliğine yöneltmeye, yabancı isteme göre yöneltmeye zorlar bizi, oysa bu iş genellikle bizim isteğimize karşıt olarak gerçekleşir ve bencil eğilimimizle büyük ölçüde karşıtlaşır, eğilimlerimizin yönleri yalnızca bizde kesişmezler, bizi kendi dışımızdaki insanların istemleri yönünde devinime geçiren güçler de vardır»(83). «Böylece biz kendimizi **genel istem kuralı'**nın en gizli etkinlikleri içinde bağımlı duyarız ve bütün düşünen doğalar dünyasında tam tamına manevi yasalara uygun bir **ahlaki birlik,** bir sistematik kuruluş ortaya çıkar böylece»(84).

Kant insanın ahlaki duygusu ruhların oluşturduğu bu doğal ve yetkin topluluğun bir sonucudur diye düşünür, tek ruh bu ruhlar topluluğuna katılmaktadır. «Düşünen doğalarda ahlaki eğilimler olgusunu, bu düşünen doğalar karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı olduklarına göre, tam anlamında etkin bir gücün sonucu diye alamaz mıyız? Manevi doğalar, bu etkin güçle, birbirlerine karşılıklı bağlanırlar; öyle ki, ahlak duygusu, madde dışı dünyaya ahlaki birliğini sağlayan doğal ve genel karşılıklı eylemin bir sonucu olur»(85).

Duyulur dünyada insan topluluğunun ve ahlaklılığının eksikliği ve yetersizliği açıklanır duruma geliyor böylece. Ama ölümden sonra ruhumuz doğal ve çözülmez bir ruhlar topluluğunda varlığını sürdürecek ve yetkin ahlaklılığı gerçekleştirecektir. En önemlisi de, bütün bunlar «doğanın düzenine göre» olup bitecektir. «Bu olgunun özel bir önemi vardır. Çünkü, ahlaklılıkla ahlaklılığın dünyadaki sonuçları arasındaki uyumun eksikliğinden doğan uyarsızlıktan kaçınmak için olağanüstü ve tanrısal bir isteme sığınmak zorunluluğunda olmak, yalnızca akıl üzerine temellenmiş bir varsayım için büyük bir

güçlük ortaya koyar»(86).

Eleştirili felsefenin din anlayışı için önemli bir öge meydana getirir görünen şeyi Kant burada belirgin bir biçimde açıklar, yani Tanrı'nın varoluşu postülatı, **içkin bütünsellik**'in felsefi karşılığından başka bir şey değildir; bu içkin bütünsellik, başlıca iki biçimine, **evren**'e ve özellikle **insan topluluğu**'na ulaşır görünmemektedir.

Bunlardır metafizikçinin düşleri. Kant şunu açıklar bize: bu düşler temellenmiş olsalardı, ayrıcalı bir biçimde ruhlar dünyasıyla bazı ilişkileri ve ruhlar dünyası üzerine bazı bilgileri olan insanların varolması gerekecekti. Bu tür insanlar öbür insanlara, sıradan insanlara düşçüler olarak, öngörücüler olarak görüneceklerdi, ama metafizik umutların temellenişinin en yetkin doğrulamalarını kuracaklardı tam tamına. Swedenborg'un yapıtıyla Kant'ın ayrıntılı bir biçimde ilgilenişinin nedeni budur.

Üçüncü bölüm madalyonun öbür yüzünü gösterir bize. Hayalcinin kurgusal varsamaları ruhlar dünyasıyla ilgili gerçek bilgiye dayanmıyor olmalıdır, bu varsamalar bazı basit organik bozuklukların sonucu olmalıdır; bunun gibi, metafizik gelişmeler iyi temellenmiş umutların anlatımı olamazlar ama düşünürün özel arzuları olabilirler ancak.

«Çünkü anlığın terazisi tam anlamında yantutmaz bir terazi değildir; **gelecek umudu** yazısını taşıyan birinci kol mekanik bir üstünlüğe sahiptir, kefesine düşen hafif nedenleri öbür kefeye, kurgular kefesine gönderir, kurgular kendileri yönünden büyük ağırlığa sahiptirler. Gerçekten kaldıramadığım ve zaten de kaldırmak istemediğim tek uyarsızlıktır bu»(87).

Deney bu iki olasılık arasında kesin bir karar alamayacaktır. Çünkü bu alanda hiç bir şeyi **bilemeyiz**, ama yalnızca **inanabiliriz,** belli bir görüşe sahip olabiliriz. Kant, bu iki olasılık arasında, gözle görünür biçimde ikincisinden yana çıkar ve bu umutların düşten başka bir şey olmadığına inanır.

Bununla birlikte, «gelecek umudu»ndan da tümüyle geçmeye, onu tümüyle bir yana atmaya kararlı değildir. «Okur yargıya varmakta özgürdür, ama bu tür değişik hikayeleri dinlerken ciddi ve kesinliksiz kalabilmem için hiç değilse ikinci bölümün nedenlerinden yana çıkabilmem önemlidir.» Bununla

birlikte, «ilgi çekici ama alışılmış bir sakınıklıkla, bunlardan her ikisini de kuşkuyla karşılamak ama her ikisine de belli bir ağırlık vermek gerekir»(88).

Ne olursa olsun, yapıtın yararlı yanı, **bilgi'yle görüş** arasına kesin bir ayrım koymuş olmasıdır.

Ikinci bölüm Swedenborg'un yapıtının ayrıştırmasını içerir ve Swedenborg'un ruhlar dünyasıyla ilgili hiçbir bilgiye sahip olmayan ve dolayısıyla böyle bir bilgiyi başkalarına aktarabilecek durumda olmayan coşkulu bir hayalciden başka bir şey olmadığını gösterir.

Daha önce de söylediğimiz gibi, «bir öngörürün düşleri» yalnız Kant düşüncesinin evriminde değil, genel olarak alman ülkücülüğünün evriminde de önemli bir noktadır, çünkü bütünsellik görüşü onda insanın ve insan yaşamının bilgisine doğrudan doğruya uygulanmıştır ve alman ülkücülüğünün ahlak felsefesi, din felsefesi ve tarih felsefesi düzeyinde temel fikirleri böylece geliştirilmiştir. Bu temel fikirleri şöylece belirleyebiliriz:

1. Insanın yetersiz deneysel yaşamı, bir başka yaşamla, ülküsel yaşamla karşıtlaşır, bu ülküsel yaşam gelecek içinde umulmuştur ve deneysel yaşamdan **niteliksel olarak** ayrıdır; bu karşıtlık yalnızca eleştirici Kant'da değil, aynı zamanda Hegel'de («ruhun kendindeliği ve kendi içinliği»), Marx'da, Lukacs'da ve Heidegger'de de sistemin canalıcı noktasını meydana getirir.

2. Bu sınırlanmayı aşma olasılığı bireyde aranmaz, bütünsellikte aranır, yetkin **topluluk**'ta aranır. Bu yüzden bu yapıt o zamana kadarki öbür felsefi yapıtlardan çok çok üstün görünür.

3. Kant'ın apaçık gördüğü ve açıkladığı bir şey daha var: Bireysel varoluşun sınırlarını topluluktan kalkarak **içkin** bir biçimde aşma olasılığı aşkın bir Tanrı'nın müdahalesi konusundaki «büyük güçlük»ü önemsizleştirir. Tanrı, yetkin bir topluluk özleminin ülküsel anlatımından başka bir şey değildir artık. Kant şunu ortaya koyar böylece: ileride, din felsefesinin yerini tarih felsefesi alabilecektir. Bu olasılığı daha sonraları bir ölçüde Hegel ve tam anlamında Marx ve Lukacs gerçekleştirecektir.

4. Bütün alman insancılığının, belki de her gerçek felsefenin görüş açısı ve temel görüşü olan «gelecek umudu», henüz öznel biçimde ve ancak yazar için geçerli biçimde («okur yargıya varmakta özgürdür») de olsa, ilk olarak bu yapıtta gerçekleştirilmiştir.

Bütün bunlarla Kant, insancı düşüncenin bugüne kadar izlediği ve günümüzde de üzerinde geliştiği yolu açmıştır.

— VII —

Monadologia physica ve **Öngörürün düşleri** üzerinden on yıl geçmiştir. Bu on yılda, Kant'ın kafasında önemli düşünce birikimleri olmuştur.

Akılcı ve dogmacı öncülere tam karşıt bir tutumla, Kant, bütünsellik görüşünü felsefi düşüncesinin çıkış noktası ve merkezi haline getirmiştir. O, «yeni kanıt temeli»ne, yani gerçekten oldukça karışık bir yeni tanrısallık kavrayışına böylece ulaşmıştır. Özellikle, **evren** ve **topluluk** kavramlarına felsefi düşünce içinde gerçek önemini kazandırmıştır.

Bunlar avrupa düşüncesi üzerinde kesin etkilerini bugüne kadar korumuş olan önemli sonuçlardır, bu sonuçlar Kant'ı modern düşüncenin en önemli düşünürlerinden biri yapmaya yeter.

Ayrıca, Kant, evreni ve topluluğu bütünsellik açısından ele alışıyla, doğmakta olan burjuva toplumunun, dolayısıyla gelecek yüz elli yıldaki avrupa insanının özünü belirleyen bir ayrımı, **biçimle içerik ayrımını** getirmiştir(89).

Evren'in bilgisinde **içerik'i**, özerk ve bağımsız monadları, sonsuza kadar bölünebilen ve basit parçaların bileşimiyle meydana gelmiş olmayan uzamın kurduğu **biçimsel bütün'**den ayırmıştı, **içeriği saran somut bütünsellik'**e gelince, onu o yeni karmaşık tanrısallık kavramına, «her iç olasılığın temeli»ne bırakmıştı.

İnsan toplumu'nun bilgisinde, ahlaki güçleri bencil güçlerden ayırmış ve **içeriği saran yetkin bütünsellik** kavramını, yeniden, gene oldukça karmaşık olan «düşünülür dünya»nın «ruhlar topluluğu» fikrine götürmüştü.

Böylece, gelecekteki eleştirili felsefenin kesin ögelerinden

birçoğu ortaya konmuş oldu. «Düşler»de de, eleştirili estetik'in bazı fikirlerini (henüz olumsuz anlamda) buluyoruz(90).

Ama bütün bu ögeler henüz ayrıdırlar ve bütünsel bir sistemde bir araya gelmiş durumda değildirler. Tersine, birbirlerinden tümüyle bağımsız görünürler; birleşmeleri aşılmaz güçlüklerle karşılaşacaktır, öyle ki Kant biçimsel bütünsellikle içeriği saran somut bütünsellik arasında kökel ve genel bir ayrılığı gerçekleştiremez. (İçkin ve diyalektik bir kavrayışı kabul etmek istemeyişinden, kabul edemeyişinden olmalı.)

Olümünden sonra yayımlanan bir yazısında, Kant, bu sorunların neden kendisine güç ve karmaşık göründüğünü şöyle açıklar:

«Bu öğretiyi çöküş halinde bir öğreti gibi görüyordum başlangıçta. Bazı önerileri ve bu önerilerin karşıtlarını, kuşkucu bir öğreti ortaya koymak için değil, ama anlığın bir yanılgısından kuşkulandığımdan bu yanılgının neye dayandığını ortaya çıkarmak için kanıtlamayı denedim. 69 yılı bana bu konuda büyük bir ışık getirdi.» (**Bütün yapıtları**, cilt XVIII, no: 5037.)

Bu düşünce çalışmasından ve 69 yılının «büyük ışık»ından, 1770'de yayımlanan başlangıç incelemesi doğmuştur. «Duyulur dünyanın ve düşünülür dünyanın biçimi ve ilkeleri.» Genellikle onda ilk eleştiri çalışmasını bulurlar ve bunu göstermek için duyarlıkla anlık arasındaki ayrılığın bu yapıtta tümüyle geliştirilmiş olduğunu, genellikle söylendiği gibi aşkın estetik'in de gene bu yapıtta tümüyle olgunlaştırılmış olduğunu öne sürerler.

Gene de bu belirleme tümüyle doğru değildir. Çünkü:

İlkin, anlıkla akıl arasındaki ayrım («anlığın gerçek kullanılışı ve mantıksal kullanılışı») henüz tümüyle olgunlaştırılmamıştır.

İkinci olarak, **Salt aklın eleştirisi**'nde bulunan bir ayrım, ruhun yetileri arasındaki ayrım ortada yoktur henüz, yalnızca bu yetilerin karşılık olduğu iki dünya arasındaki ayrım vardır. İki yeti arasındaki ayrım da elbette **örtülü olarak geliştirilmiş** durumdadır.

Üçüncüsü, duyulur dünyayla düşünülür dünya arasındaki ayrımın **ilk olarak** burada yapıldığı doğru değildir. Daha önce

gördüğümüz gibi, bu ayrım **Bir öngörürün düşleri**'nin canalıcı noktasını oluşturmaktadır.

Bununla birlikte, bu yapıtta eleştirili felsefenin gelişiminde kesin bir evre görenler yanlışa düşmüş olmuyorlar. Çünkü, insani ve ahlaki bütünsellikte duyulur dünya ve düşünülür dünya ayrımının yaygınlaştırılmasıyla, **topluluk**'tan doğal bütünselliğe, **evren**'e doğru kazanılan çeşitli başarılar önceki on yıl içinde Kant düşüncesinden kopuk görünseler de, daha sonra genel bir sistemde bir araya getirilmişlerdir. Bunun kadar önemli bir başka şey de, aklın kuramsal kullanılışıyla uygulamalı kullanılışının, eleştirili felsefedeki bu temel taşın artık sağlanmış olmasıdır.

Başlangıç incelemesinde Kant sisteminin genel çizgileri nelerdir?

Yapıt bir dünya kavramı belirlemesiyle başlar: «Tözsel bir bileşikte olmakla, ayrıştırma, artık bir bütün olmayan bir parçaya yani basite yönelir, bileştirme de artık parça olmayan bir bütüne, yani dünyaya yönelir»(91).

Bir dünya, «parça olmayan bir bütün»dür. Kant'ın bu açıklaması, onun başlangıçtaki durumuna ne kadar az bağlı kaldığını gösteriyor. «Soyut bir anlık kavramından giderek parçaları yani bütün'ün **kuruluş**'unu kavramak başka şey, bu genel kavramı duyulur bilgiden **çıkarmak**, yani seçik bir sezgiyle kendimizde onu somut olarak ortaya çıkarmak başka şey»(92).

Kant şunu gördü: içeriği saran yetkin bütünselliğin tanınmasına duyulurun düzeyinde ulaşamayız, akıl bunu mutlak bir biçimde zorunlu kılsa da. Bu onun sisteminde çıkış noktalarından biridir.

Daha sonra şunu öğreniyoruz: dünyanın tanımında, üç ögeyi göz önünde tutmak gerekmektedir:

1. «**Madde** (aşkın anlamda). Maddenin **parçaları vardır**, bu parçaların töz olduğunu kabul ediyoruz»(94). Burada **şunu** eklemek gerekir: «eğer birçok töz varsa, bu tözler arasında **alışveriş olasılığı ilkesi** yalnızca onların varoluşlarından çıkarılamaz»(95). Atomlaşmış madde, monadlar, duyumlar **tek başlarına** bir dünya oluşturamaz.

2. «Tözlerin bağımlılaşmasını değil de **bağlaşma**'sını sağlayan **Biçim**. Bağlaşma burada **gerçek** olarak ve nesnel olarak

alınmıştır, ülküsel olarak ve öznenin tam gelişigüzel istemine bağlı olarak değil. Çünkü birçok şeyi kucaklamakla **bir sunum bütünü** oluşturulur kolayca, ama bir bütünün sunumu oluşturulamaz»(96).

3. «Karşılıklı ilişki içinde olan parçaların mutlak bütünü olan **Bütünsellik (Universitas)»**(97). «Bu sonuncusu, güçlüklerle dolu bir sorundur ve felsefe için bir sıkıntıdır.» Duyulur sezgi, **düşünülür nitelikli bütün kavramında** içerilmemiştir görüşünden yola çıkmakla kurtulunabilir bu güçlükten. «Bütünü kavrayabilmek için şu ya da bu biçimde bağlaşık olan ögeleri kavramak ve onları tek bir birliğe bağlıymış gibi düşünmek yeter»(98).

Öyleyse şunları görüyoruz:

1. **Atomlaşmış madde,**

2. Bu atomlaşmış maddeye tam tamına biçimsel bir birlik veren **biçim**; duyulur düzeydeki bu iki veriden başka bir de,

3. **Mutlak bütünsellik** denen akılsal kavram; bu kavramın geçerliliği Kant'da o zaman iki duyulur ögenin geçerliliği üzerine kurulmuştur.

Her ikisini de belirlemek için, **Phaenomenon** ve **Noumenon** terimleri kullanılmaktadır, yani «göründükleri gibi» şeyler ve «oldukları gibi» şeyler.

Duyumsallık düzeyinde, ilkeleri **uzam** ve **zaman** olan ve salt matematikleri (salt geometri, mekanik, aritmetik v.b.) kuran arı sezgiyi doğa bilimlerinin, fiziğin, psikolojinin temelinde bulunan duyumları içeren deneysel sezgiden ayırmak gerekir.

Anlık düzeyinde şöyle bir ayrım yapılır: anlığın **mantıksal** kullanımı (eleştirili felsefede anlık), bu kullanım duyumsallığa bağlanır, deneyi doğurur; anlığın gerçek kullanımı (eleştirili felsefede akıl) bütünselliğin bilgisine yönelir. En yüce düşünsel kavramlar kuramsal düzeyde **Tanrı**, uygulama düzeyinde de **ahlaki yetkinlik**'tir.

Her şeyden önce Kant bu yapıtıyla eleştirili felsefeye çok yaklaşmış gibidir. Bununla birlikte, önemli bir ayrılık vardır: Kant, bu yapıtında, **duyulur**'dan, **olgular**'dan kalkarak **düşü-**

nülür'e, numen'lere varır.

Bilindiği gibi, yeni-Kant'çıların çoğu, Kant'ı, bir yandan yalnızca duyulur deney içinde geçerli olan neden'i anlığın bir kategorisi sayıp bir yandan da onu kendinde şey'i olguların zorunlu **neden'i** kabul ederek deneyin dışında kullanmış olmakla eleştirirler.

Bu yapıtında Kant bu kavrayışa pek yaklaşır, Kant düşüncesiyle (bu yapıttaki düşünce de dahil) yeni-Kant'çı yorum arasındaki ayrılık büyük de olsa. Çünkü:

1. Kant olgulardan kalkarak olguların zorunlu nedeni olan düşünülür dünyaya ulaşmaz, ama yalnızca olguların **a priori biçimi'**nden, uzam ve zamandan kalkar. Çünkü biçimsel bir **bütünsellik** vardır, çünkü «duyulur dünyanın biçimsel ilkeleri» vardır, bu ilkelerle «tüm tözler ve tözlerin durumları **dünya** diye adlandırılan aynı bütüne bağlanırlar»(99), bu yüzden Kant bu bütünün tek nedenine ulaştığı gibi universitas'a ulaşabilir(100).

2. Bu yapıtta böylesi bir usavurma **hiç bir biçimde çelişkili değildir.** Çünkü anlığın kategorileri henüz geliştirilmemiştir ve kendilerine özgü durumlarıyla bilinmemektedir, bu yüzden neden kavramının kullanılışı da deneyde sınırlanmış değildir.

Salt aklın eleştirisi'yle birlikte bu usavurma bırakılmakla kalmayacak, yıkılacaktır. Eleştirili sistem **olgulardan kalkarak kendinde şey'e yönelmez; tersine, kendinde şey'den, düşünülür' den kalkarak her deneysel gerçekliğin olgusal niteliğine yönelir.** Bu durum, örneğin Bruno Bauch'un 1923'de Kant'ı mantıksal çelişkiye düşmekle suçlamasını önleyememiştir. Gerçekte o mantıksal çelişki Bruno Bauch'un kendi kafasındaki çelişkidir ve onun Kant'cı düşünceyi ne kadar yanlış anladığını gösterir.

Artık Kant usavurmasını yıkma olasılığını görmeye başlamıştır: «Çıkarım bilinen dünyadan bu dünyanın tüm parçalarının tek nedenine doğru yapıldığı gibi, tersine herkeste ortak olan bilinen nedenden bu parçaların karşılıklı ilişkilerine doğru yani dünyanın yapısına doğru da yapılabilir (bu ikinci yol bana pek aydınlık görünmese de)»(101).

O ikinci yol yalnızca az aydınlık değil, ama tam tamına olanaksızdı. Bunun eleştirili felsefede nasıl geliştiğini görmek

için çalışmamızın ikinci kitabına geçelim.

Çeviren.
AFŞAR TİMUÇİN

(27) Adikes'e göre, bunlar hemen hemen aynı döneme raslarlar (aşağı yukarı 1764-1766 arasına).

(28) Kant, niceliksel artışa («daha») karşı niteliksel değişimi («daha büyük») koyar. Birincisi bağımsız parçaların toplanmasından başka bir şey değildir, ikincisi yüce bir birlik yaratır. Sorunun bu konumu Hegel, Marx ve Lukacs'ın yapıtlarında çok büyük bir önem kazanacaktır. Lukacs'ın başlıca görüşü, insani ve manevi düzeyde niteliksel değişimi oluşturmanın ve «daha yüksek aşama» yaratmanın ancak ortak eylem'le sağlanacağıdır. Yukarıda belirttiğimiz iki düşüncede (3787, 3793) Kant, belki de daha iyi anlamak ve daha iyi yargılamak uğruna aşırıya götürülmüş bir dünya görüşünden son sonuçları çıkarır.

(29) Tam adı: Metaphysica cum geometria iunctae usus in philosophia naturali, cuius specimen contient monadologiam physicam (Bütün yapıtları, cilt I).

(30) Bütün yapıtları, cilt I, s. 411.

(31) aynı.

(32) aynı, s. 412.

(33) aynı, s. 415.

(34) aynı.

(35) aynı, s. 477.

(36) aynı, s. 478.

(37) aynı, s. 475-476.

(38) aynı, cilt II, s. 409.

(39) aynı, cilt I, s. 479

(40) aynı, cilt II, s. 74.

(41) aynı, s. 90.

(42) aynı, s. 278.

(43) «Burada getirdiğim şey, bir göstermenin temelinden başka bir şey değildir, yapının canla başla birleştirilmiş gereçleridir. Ben bu gereçleri anlayanların dikkatine sunuyorum, kullanılabilir parçaları süreklilik ve uyarlılık sağ-

layan kurallara göre evin yapımında kullansınlar diye.» (Bütün yapıtları, cilt II, s. 66.) «Ortaya koyduğum belirlemeler uzun bir düşünce çabasının meyvasıdır ama inceleme biçim olarak bitmemiş bir çalışmanın belirtisini taşıyor.» (Bütün yapıtları, cilt II, s. 66.)

(44) Bütün yapıtları, cilt II, s. 108.

(45) aynı, s. 117-123.

(46) Bu parça, her şeyden önce, epeyce karanlık ve özellikle de sonraki satırlarla çelişkili görünüyor. Bununla birlikte, yazının bütününden şu iki fikri çıkarabiliriz: a) bir şeyin sonluluk'u, o şeyin yaratılmamış olması gereken maddesinden olan bir yaratıcıyı değil de, o şeyin biçim'inden olan bir yaratıcıyı zorunlu kılar. «Bu yüzden Aristoteles ve Eskiçağ'ın birçok filozofu maddeyi değil de biçimi tanrı yaratısıyla açıklarlardı. b) Tanrı, istem'iyle şeyleri yarattı, her şeyden önce şeylerin birliğini ve uyumunu kuran ve daha önceden varolması gereken bir şeyler olasılık'ını değil.» Her iki fikir de apaçıktır ve daha önce sergilediğimiz usavurmayla hiçbir biçimde çelişmez. Yalnız, onların birleştirilmesi bizi karışık ve azçok karanlık formüllere götürür bazen.

(47) Bütün yapıtları, cilt II, s. 100.

(48) aynı, s. 106.

(49) aynı, s. 114.

(50) aynı, s. 115.

(51) aynı, s. 111.

(52) aynı.

(53) Kant bu olguyu birçok defa açıkladı. Yukarıda sözünü ettiğimiz fiziksel-dinbilimsel konudaki üçüncü «uyarsızlık»a bakınız.

(54) Yazı, «tanrı katının kuramını ve doğal tarihini» de özetler; çok zaman önce yayımlanmış ve sonraları «Kant-Laplace kuramı» adıyla tanınmıştır. Bununla birlikte biz burada onu bir yana bırakacağız, çünkü şimdi yalnızca bütünsellik kategorisinin felsefi yanlarını inceliyoruz, bilimsel uyarlamalarını değil.

(55) Bütün yapıtları, cilt II, s. 78.

(56) aynı, s. 83.

(57) aynı, s. 78.
(58) aynı, s. 82.
(59) aynı, s. 83.
(60) aynı, s. 85.
(61) aynı, cilt III, s. 385.
(62) aynı, s. 386.
(63) aynı, s. 389.
(64) aynı, s. 390.
(65) aynı, s. 389.
(66) aynı, s. 390.
(67) aynı, s. 391.
(68) aynı, s. 393.
(69) aynı, s. 394.
(70) aynı.
(71) aynı, s. 393.
(72) Aydınlatılması gereken bir sorun kalıyor. İncelemiş olduğumuz iki bölüm kendilerini izleyen şu başlıkla nasıl uyuşacaklar: «Tanrı'nın varlığı kurgusal akılla üç türlü kanıtlanabilir.» Kuşkusuz, 4, 5 ve 6. bölümlerde ele alınan varlıkbilimsel, kozmolojik ve fiziksel-dinbilimsel kanıtlar sözkonusudur burada. 2 ve 3. bölümlerde geliştirilen usavurmalar da bu üç kanıta katılır mı? Ya da bir dördüncü kanıt ortaya koyar mı? Kant yararsız bir yineleme yanlışına mı düşmüştür ya da çelişkiye mi düşmüştür? Neden 1763'de dört kanıt vardı da şimdi üç kanıt var. Sanırız, bu soruların karşılığı Kant'ın kullandığı formüllerdedir: Yüce bir varlığın varoluşu için kanıt temeli ve Tanrı'nın varoluşunu kanıtlama biçimi. Bizim bu paragrafın başında açıkladığımız şeyi Kant kendisi de söyler. «Kanıt temeli» yalnızca yüce bir varlığın varoluşunu ortaya koyar. Ama aynı zamanda, belki de daha çok, hıristiyan dininin aşkın Tanrı'sını ortaya koyar; bu Yüce Varlık heptanrıcılığın içkin bütünselliği olabilir. Spinoza'daki Tanrı olduğu gibi, Leibniz'deki, Descartes'daki, aziz Tommaso'daki Tanrı da olabilir. Aşkınlığa öbür üç kanıt ulaştırır, ama bu üç kanıt için yüce bir varlığın varoluşu zorunlu bir gerekirlik ortaya koyar. Bu yüzden Kant onu öbürlerinden önce işlemiştir. Gene de şunu bilmek gere-

kiyor: bu beş bölümün gelişimi içinde, bu ayrım katı ve kesin bir biçimde ortaya konmamıştır.

(73) Swedenborg'dur bu öngörür kişi, yapıt ona karşı yazılmıştır.

(74) Gene de bu saldırıyı tam tamına katolik kilisesine karşı bir saldırı saymak ve Kant'ı katolik kilisesine saldırmayı düşünecek inançlı ve bağlı bir protestan gibi düşünmek çok yanlıştır. Kuşkusuz, bu saldırı bütün kiliselere yöneliktir. Ama, protestan Prusya'da, Büyük Friedrich'in «din özgürlüğü»ne rağmen, katolik kilisesine ve onu tutan yönetimlere saldırılabileceği düşünülmemeli. Bu yapıta ilişik olarak Mendelssohn'a gönderdiği ve daha önce belirtmiş olduğumuz mektupta Kant şöyle diyordu: «Çok kesin bir inançla ve büyük bir sevinçle, ben, söylemeye cesaret edemediğim birçok şeyi düşünüyorum, ama düşünmediğim hiç bir şeyi söylemeye kalkmayacağım.» Artık burada hiç bir yanlış anlama olamaz kanısındayım.

(75) Bütün yapıtları, cilt II, s. 317.

(76) aynı, s. 317.

(77) aynı, s. 318.

(78) aynı, s. 329.

(79) aynı.

(80) aynı, s. 330.

(81) aynı, s. 333.

(82) aynı, s. 334.

(83) aynı.

(84) aynı, s. 335.

(85) aynı.

(86) aynı, s. 337.

(87) aynı, s. 349-350.

(88) aynı, s. 351.

(89) Kant felsefesindeki bu ayrımı, Aristoteles ve aziz Tommaso'daki aynı kavramların ayrımıyla karıştırmamak gerekir. Ayrımları belirtebilmemiz için, şunu söylememiz yetecektir: Aristoteles'de ve aziz Tommaso'da ana sorun, belli bir içerik'in biçime nasıl ulaştığıdır, oysa Kant'da, tersine, boş bir biçim'in bir içerikle nasıl dolduğunu bilmek önemlidir.

(90) Kant'a göre, ayrıcalı insanlar olabilir, düşünülür dünyanın, yetkin ruhlar topluluğunun bilgisine bir ölçüde varabilen insanlar. Bu elbette mantıksal ve kuramsal bir bilgiyle olmayacaktır, ama şu olguyla olacaktır: «Manevi duyumlar, kendilerine bağlanmış olan imgeleri uyardıkları bilinçte, fikir çağrışımları yasasına uygun olarak olup geçebilirler ve bizde, benzetme yoluyla, kendileri manevi kavramlar olmayan, ama onların simgeleri olan duyulur sunumları uyandırırlar. Böylece, manevi bir etkiyle ilişkide bulunan fikirler, insanın kullandığı dil'in simgelerini giyineceklerdir. Bir ruh'un sezilen varlığı bir insan biçimi imgesini giyinecektir, maddedışı dünyanın düzeni ve güzelliği bizim bu dünyadaki duyularımıza hoşluk veren imgelere dönüşecceklerdir.»

(aynı, s. 338-339)

(91) aynı, s. 387.

(92) aynı.

(93) Bk. Garve'a 21 Eylül 1978 tarihli mektup. «Benim çıkış noktam, Tanrı'nın varlığı üzerine, ölümsüzlüğü üzerine v.b. araştırmalar değildi, ama salt aklın antinomi'sinin araştırılmasıydı.

(94) aynı, s. 389.

(95) aynı, s. 407.

(96) aynı, s. 390.

(97) aynı, s. 391.

(98) aynı, s. 392.

(99) Bütün yapıtları, cilt II, s. 398.

(100) Bu, önceki açıklamada da açıklık kazanıyor; onda Kant uzam için olgusal her yerdelik olasılığı belirliyor. Bu, «her şeyi Tanrı'da gördüğümüzü düşünen Malebranche'ın görüşüne de yakındır» (Bütün yapıtları, cilt II, s. 409-410).

(101) Bütün yapıtları, cilt II, s. 409.

Afşar Timuçin

SAĞLIKSIZ KENTLEŞME OLGUSUNUN SANATA ETKİLERİ

— Arkadaşımız Afşar Timuçin'in 28/11/1979 günü İstanbul'da Filarmoni Derneği'nde yaptığı konuşmanın özeti —

Sayın Bayanlar ve Baylar,
Sevgili arkadaşlarım!

Aşağı yukarı bir otuz yıldır Türkiye toplumu çok önemli bir olguyu, iç göç olgusunu yaşamaktadır. İnsanların köylerden ve kasabalardan kopup büyük kentlere gelmesi olgusu olağan sınırları aştığı zaman iç göç olgusu başlar. (Yoksa köylerden ve kasabalardan kentlere doğru belli bir insan akını her zaman görülebilir.) Çok önemli sonuçlarını yaşadığımız, daha da çok önemli sonuçlarını yaşayacağımız iç göç olgusunu bilim adamlarımız yeterince incelemediler nedense. Sorun her şeyden önce toplumbilimsel ve iktisadi bir sorundur, incelenmesi de bu bakımdan öncelikle toplumbilimcilere ve iktisatçılara düşer. İç göç olgusunun temelinde hangi iktisadi güdülerin bulunduğu, ayrıca bu olgunun hangi toplumsal yapıları dağıttığı ve **hangi** toplumsal yapıları kurduğu, yani toplumsal dönüşüme ne ölçüde katkılar ya da duraksamalar getirdiği ince ince ayrıştırılmak gerekir, bu da en başta toplumbilim ve iktisat bilginlerimizin incelemesine açıktır. Ama bu sorun öylesine köklü bir sorun ki ondan hiçbirimiz kaçamayız, biz felsefeciler de kaçamayız siz müzikçiler de kaçamazsınız.

Bundan hiçbirimiz kaçamayız, çünkü sonuçları yaşam biçimimizi etkiliyor, dolayısıyla düşünce dünyamızı etkiliyor, dolayısıyla sanatımızı etkiliyor, çünkü sonuçları bize yeni duyuşlar, yeni düşünüşler getirmekte, toplumu dönüştürürken teker teker bizleri de dönüştürmekte. Kendilerini toplumdan soyutlanabilecek kadar büyük görenler ya da toplumun dışında ya-

şama kurnazlığını göstermeye çalışanlar bir süre sonra toplumun dışına itilirler, sonra da erir giderler. Nice yetenekli insan toplum dışına kaçarak kendini bitirmiştir. Bu yüzden toplumsal olaylardan kaçarak başımızı soktuğumuz tek kişilik kuytu yerler en tehlikeli yerlerdir. Ve sonunda düşünür için ve sanatçı için en büyük tehlike nasıl bir dünyada yaşadığını bilememekten gelen yabancılaşma tehlikesidir.

Öyleyse bu büyük sorunu, iç göç sorununu yüreklilikle ele almamız gerekiyor. Gerçi bu sorun ha deyince tutamayacağımız kadar kaygan bir sorundur. Geçenlerde üst düzeyde bir yetkili, bu konuya bilim dışı yöntemlerle yaklaşıldığından yakınmaktaydı. Oysa, iç göçün bilimsel açıklamaları da bilimdışı açıklamaları da yok ortada. Bilimin olmadığı yerde bilimdışı vardır ve iç göç bilimsel olarak çok iyi açıklanmış olsaydı bilimdışı açıklamaları gerektirmez olacak ya da bilimdışı açıklamalara ilgisiz kalacaktı.

Değerli arkadaşlarım!

Kentler köylere göre her zaman daha olanaklı yerlerdir. Kentlerde duygularımızı da, düşüncelerimizi de, karnımızı da daha güzel doyurabiliriz. Köy dar çerçeveli bir üretim alanıdır: köyde hemen hemen her kullanacağımız şeyi, hatta aşkı bile kendimiz üretmek zorundayızdır. Gene de üretimimiz her zaman eksikli kalacaktır. Her zaman çorbamız yavan, pilavımız lezzetsiz, tutkularımız eksikli olacaktır. Elimizdeki her türlü gereç, insan gereci de, esiklidir çünkü. Kenttekinin tersine, köyde seçimlerinizi çok sınırlı şeyler arasından, sınırlı sayıdaki şeyler arasından yapmak zorundasınızdır. (Bu dengesizlik yalnızca siyasal seçimlerde ortadan kalkar, siyasal seçimlerde kent insanı neyi seçiyorsa köy insanı da onu seçecektir.)

Köyde, sevdiğimiz kızı, diyelim, yirmi kişinin arasından seçmek zorundayızdır, oysa bunların yirmisi de bize yüz vermeyebilir ya da çaresizlikten yüz verme durumunda kalabilir. Zaten bu tür seçimler geleneksel değerlerle koşullandırılmıştır: yapılan seçim her zaman koşullu seçimdir. Hele kadınla erkek arasındaki sayısal denge şu ya da bu nedenle (örneğin doğrudan doğruya iç göç ya da onun tam anlamında hastalıklı bir biçimi olan dış göç nedeniyle) bozuksa eş seçimleri iyiden iyiye zor olur. Oysa kent dediğimiz alan insanı dönüşsüz bir

biçimde kendine çeken ve insana her adımda çeşitlilikler söz-veren, buna karşılık insanın yaşamla ilişkisini tehlikeye düşürebilen bir gayya kuyusudur. Orada kadının da, erkeğin de, çorbanın da, ilişkinin de yetmiş bin çeşidi vardır.

Orada her şey elinizin altındadır, size ancak seçiminizi yapmak kalır. Evet, kent her şeyin yetmiş bin çeşidini sözverir ama, bunlara kavuşmanız, kavuşabilmeniz için bazı koşullar öne sürer: her şeyden önce de iyi bir işiniz olmalıdır. Kentin kendine göre kapalı bir düzeni vardır, bazı kişiler işçi gereksinmesini karşılamak üzere gazetelere ilan veriyorlar diye bu kapalı düzenin ardına kadar açık kapıları olduğu sanılmamalıdır. Kentin düzeni diktir, oraya ancak özel yöntemlerle, çok zaman da ahlak açısından kuşku götürür olan yöntemlerle tırmanılabilir, örneğin kayırma ya da ayak kaydırma yöntemleriyle tırmanılabilir. Tırmanmayı çok iyi bilenler de vardır, bir bakarsınız dün etekte oyalanan kişi bugün dorukta bayrak sallamaktadır. Bu düzen, toplumsallaşmış bir düzen olamadıkça, insan yiyen bir düzen olarak kalacaktır. Dolayısıyla, kentte olmak, bazen, daha doğrusu çok zaman, kırılmaz bir camın arkasından cenneti gözlemek gibidir. Her şey çok uzaktır, çünkü çok pahalıdır, çünkü temeli adeletsizlik olan bir sıradüzenine göre olanaklıdır, çünkü ancak işini bilenin oltasına takılır.

Ne olursa olsun, kentler köylerden daha çekicidir. Köyle kent arasındaki devinim tek yönlü, bir başka deyişle dönüşsüz devinimdir bu yüzden. Kentin köy karşısındaki bu çekiciliği iç göç olgularının psikolojik temelini belirler. Çok yetkin bir biçimde karmaşıklaşmış ve çok üst bir düzeyde yapılaşmış olan kent, tüm kötü yanlarına karşılık, insana yaşanılası tek yer olarak görünür. Bu yüzden iktisadi dengede herhangi bir bozukluk hemen köy insanını uyarır ve onun kente gitmek konusunda dikkatini çeker. Köylü ancak toprağında beslenebildiği zaman toprağına bağlıdır. Köylü gelecek günlerde de toprağında azçok beslenebileceğine inanıyorsa toprağına bağlı kalır.

İç göç olguları her zaman biri öbürüne şu ya da bu ölçüde destek olan şu iki etkenden birinin toplumsal yapıları zorlayacak biçimde öne geçmesiyle gerçekleşir: ya kırsal kesimde toprak şu ya da bu nedenle insanları enaz ölçülerde bile besleyemez duruma düşer, o zaman köy kendi insanını dışa iter,

buna **itici etken** diyebiliriz; ya kent yeni iktisadi dönüşümlerle yeni üretim biçimlerine kavuştuğu için insan gücüne gereksinme gösterir, o zaman kent köydeki insanı kendine çeker, buna **çekici etken** diyebiliriz.

Kentin köy insanını çekişiyle köy insanı daha düzgün bir yaşamı sözveren ilk olanaklara kavuşmuş olur. Oysa köyün kendi insanını itişi gerçekte en karanlık serüvenlerin başlangıç nedeni olarak görünür. Kentlerin köy insanını çekişi demek ki toplum için genellikle bir sağlıklılık belirtisidir. Amaç elbette şu ya da bu biçimde köylerin boşaltılması değildir. İnsanoğlu hapla beslenir duruma gelmedikce kırsal kesim etkinliğinin yaşamsal bir önemi vardır. Amaç elbette her zaman köyden kente akışların düzenlenmiş, denetlenmiş akışlar olmasıdır. Bir kesimdeki insan artımının öbür kesime aktarılması düzenli bir biçimde gerçekleştirildiği zaman geçişimler sarsıntısız ve sallantısız olacaktır.

Evet, kentin çekişi azçok mutluluklar getiren bir olaydır, oysa köyün itişi kesinlikle mutsuzlukları çağrılayan bir olaydır. Kentin çağırdığı insan en azından bir enaz ücretle güvence altına alınacak, kendisini iyi kötü yaşatabilecek bir düzen tutturabilecektir. Kentin köy insanını çağrıladığı durumlarda aileler kent düzenine tek tek kişilerden daha çabuk, daha kolay uyarlar. Örneğin kente yeni gelmiş olan bir ailenin yedi kişisinden üç kişisi işe gidebilmekteyse, bu durum tek kişinin tek başına sağladığından daha büyük olanaklar sağlar ailenin kişilerine. Köyden kente gelişte aile dayanışması önemli bir rol oynar.

Ne var ki köyden kente geliş olayı, ne biçimde gerçekleşmiş olursa olsun, ister kentin çağrısıyla gerçekleşmiş olsun ister köyün itişiyle gerçekleşmiş olsun, gene de sancılı bir olaydır ve bireyi derinden derine etkilediği gibi topluma da çok derin sorunlar getirir. Kentleşme olgusuyla ortaya çıkan bu sorunlar gerçekte çözülmesi çok zor sorunlardır, bireysel yıkımlara, aile parçalanmalarına, toplumsal kaymalara yol açabilen ve her şeyden önce ahlak alanını ilgilendiren çok ciddi sorunlardır. Kısacası, bu sorunlar Türk filmlerinde ortaya konulduğu kadar basit sorunlar değillerdir.

Modern kentlerin aileleri gerçekte iki kişilik ailelerdir, bu

ailede çocuklara bile kolay kolay yer bulunmaz, bazen çocuklara hiç yer yoktur ve çocuklar kreşlere, yuvalara, yakınlara bırakılırlar, bazen de cami avlularına bırakılırlar. Köyde modern aile babaerkil aile olmasa da babaerkil ailenin bozulmuş ve küçülmüş bir biçimi olan ve babanın başkanlığında gelinlerle ve torunlarla zenginleşen baba ailesidir. Böyle bir aile topraktan kopmamak için sayıca zenginliğini korumak zorundadır. Köyde ailenin şu ya da bu nedenle parçalanması toprağın parçalanması anlamına gelir. Küçük toprak parçaları sahiplerini geçindirmeye yetmezler, böylesi topraklar ya doğanın akışına olduğu gibi bırakılır ya da büyük toprak sahibine ucuza satılır.

Toprağını satarak ya da bırakarak kente gelen kişiler, kent kendilerini çağırmadıysa, sağlıksız bir kentleşme olgusuna katkıda bulunurlar, hem kendilerini mutsuz eder hem kentin düzenini dağıtırlar. Ne var ki gelişleri zorunlu bir geliştir; yaşama kavgasında bazen son çaredir. Kentin köy insanını çağırladığı durumlarda kente gelen köylü şu ya da bu biçimde işçi olmak olanağını bulur. İşi sevindirici olmasa da azçok olanaklıdır. Oysa köylü kente kendiliğinden gelmişse, daha doğrusu köyün itişiyle gelmişse, kentte onu bir takım yasadışı kazanç örgütleri karşılayacaktır, Türk filmlerine konu olan en belalı serüvenler işte bu karşılaşmalarla başlar; türk filmleri bu karşılaşmaları ne kadar ballandırsalar da, fabrikatör kızı gibi, ağa oğlu gibi, milli piyango çarpması gibi motiflerle ne kadar süsleseler de bu karşılaşmalarda acıların tohumları ekilir.

Sonuç ağzı burnu iyice çarpılmış bir kent düzenidir. Ben bu kent düzeninin ayrıntılarını burada çizmek gereği duymuyorum, çünkü sizler İstanbul'lu olarak böyle bir düzende yaşıyorsunuz, Türkiye'li olarak bu kent düzenini yakından tanıyorsunuz, ayrıntılarıyla biliyorsunuz. Biz burada sizinle bu sakat kentleşme düzeninin kültür yaşamına, daha da özellikle müzik yaşamına getirdiği yıkımları incelemek istiyoruz.

Kentler dış rüzgârlara çok açık alanlardır, çok yapılılıkları içinde her türlü etkiyi kolayca alır, her türlü etkiyi kolayca yaratırlar. Uygarlık düzeyinde en belirleyici etkileşim kentlerde, özellikle de büyük kentlerde, hatta başlıca kentlerde gerçekleşir. Uygarlığın altyapısını oluşturan teknik geliştikçe iletişim de hızlanır; bu, dünyanın küçülmesi ve kültür etkileşiminin

koyulması anlamına gelir. Uygarlığın üstyapısını oluşturan kültürün gittikçe evrenselleşmesi, düşünce ve sanatta ulusal özelliklerin belirleyici ögeler olmaktan çıkarak yerlerini evrensel özelliklere bırakmaları demektir. Bir başka söyleyişle, insan daha köklü bir biçimde, daha bütünsel bir biçimde ortaklaştığı bir dünyada sorunlarını gittikçe ortaklaştırmakta, bu sorunlara ortak çözümler aramaktadır.

Çabuk etkilenebilirlik kültürün giderek başlıca özelliği olmuştur. Kültürün girebileceği özel kapılar, kültürün yerleşebileceği özel alanlar yok artık. Kültürü belirleyen özel güçler, tatlı koruyucular da yok. Bir Angoulême'li Margarita yok artık, bir François I de yok. Olsa da bir işe yaramaz artık ve artık iyi ki yok. Çünkü kültürün en büyük zayıflığı gibi görünen bu etkilenebilirlik aynı zamanda kültürün en güçlü yanını oluşturuyor. Demek ki artık kültür değerleri çok geniş bir tabanın üstüne oturmakta.

Evet, çabuk etkilenebilirlik kültürün hem en iyi hem en kötü yanıdır. İyidir, çünkü en güçlü etkileri yeni değerlerin ve böylece yeni dönüşümlerin oluşturulmasında bir katkı olarak kullanır. Kötüdür, çünkü iyi etkiler kadar kötü etkilere de, kendisini yozlaştıracak, evrensel düzeyin altına düşürecek, evrensel boyutlardan koparacak etkilere de açıktır. Ayrıca kültür düzeyinde kötü etki iyi etkiyi kovar, çünü bayağıya eğilimli kişiler bayağı düşüncenin ve bayağı sanatın her türlü gereksinimini karşılayabilecek, en etkin biçimde yaşamasını sağlayabilecek bir alışveriş ortamının yaratılmasında her anlamda etkili olurlar. Kötü düşüncenin ve kötü sanatın iyi pazarı vardır.

Bu durumu bir yazgı olarak benimseyemeyiz. Tersine etkin bir biçimde savaşmak zorundayız. Toplum toplumsallaşmaya doğru yeni dönüşümler geçirdikçe, daha güçlü, daha evrensel, daha ortaklaşmacı yapılar oluştukça elbette iyi sanat kötü sanatı, iyi düşünce kötü düşünceyi kovacaktır. Ama bugün kültür adamları, yani düşünürler ve sanatçılar, bizler yalnız ürettiğimiz şeylerin niteliğinden sorumluyuz demeden, kültür değerlerinin, yani düşünce ve sanat değerlerinin korunması için çalışmalıdırlar. Yarattıklarımızı koruyamayacaksak, hiç yaratmayız daha iyi.

Şimdi sağlıksız kentleşme olgusunun iktisadi ve toplumsal nedenlerini kısaca görmüş olarak bu olgunun kültürü nasıl sakatladığını ve sakatlamakta olduğunu gözden geçirelim.

Kırsal alan, daha önce de tanıtlamaya çalıştığımız gibi, bir eksiklikler, bir sınırlılıklar, hatta bir yoksunluklar alanıdır. Orada yaşam kısıtlıdır, hem hiç de karmaşık değildir. Yetkin düşünce ve yetkin sanat karmaşık ortamda, kent ortamında gelişebilir ancak. Yaşamın karmaşıklaşmamış oluşu, insanın enine boyuna düşünmemesi sonucunu getirir. Olan bir şey düşünülebilir ancak. Kırsal alanda üretim ilkel, alışveriş basit, düşünce yavaştır. Kırsal alanın insanları, en etkin iletişim araçlarının kendilerine ulaştığı durumlarda bile, üç yüz, bilemediniz beş yüz kavramla düşünürler, bir o kadar sözcükle konuşurlar. Bunların çoğu da tencere, tava, sini gibi somut kavramlar ve onların adı olan sözcüklerdir.

Bu kısıtlanmışlık içinde bile halkın bir sanat etkinliği vardır. Bu sanat etkinliği duygusallığı düşünselliğine ağır basan bir sanat etkinliğidir. Oysa düşüncelerimizin en kısıtlı olduğu durumlarda bile ve hatta daha çok o zaman duygularımız alabildiğine bir çeşitlilik gösterirler. Mitolojilerin gücü de buradan gelmez mi? İnsan iyi düşünemediği zaman duygularını, daha doğrusu sezgilerini düşünce gibi kullanarak kendi kendini araştırmak ister. Usun yerini imgelemin aldığı, daha doğrusu imgelemin us gibi çalıştığı durumlardır bu durumlar. Bu yüzden köylü sanatı da her zaman önemsediğimiz, çünkü sevdiğimiz, zaman zaman kendimizi bulduğumuz bir sanattır. Bu yüzden halkbilimi denilen bir bilim oluşturmuşuzdur. Köylü sanatı en yalını gerçekleştirmesiyle, en bileşik olanı bile en yalın bir biçimde anlatmasıyla dikkati çeker. Usta olmayan bir kent sanatçısı, diyelim özlemi anlatmak için yazdığı şiirini binbir kavrama boğmuş gene de şiiri kurtaramamışken, usta bir köy sanatçısı onu iki kalın çizgiyle bir çırpıda ve çok zaman eşine az raslanır bir biçimde anlatıverir.

Ne var ki köylü sanatçısının bu üstün yeteneği iki ayrı etkiyle sakatlanmıştır. Kötü sanatı yayan iletişim araçlarıyla ve içgöç olgusunun getirdiği kültür parçalanmasıyla. Şimdi bunu açıklamaya çalışalım.

Iletişim araçları, yani radyolar, televizyonlar, gazeteler,

plaklar, kasetler, gezgin topluluklar ve siyaset adamları en yoz düşünceyi ve en yoz sanatı kurulu düzenin bir armağanı olarak kırsal alana taşırlar. Bu taşımayla köylünün düşünce ve duygu yalınlığı zedelenir, buna bağlı olarak tüm sanatı, en başta müziği ve şiiri zedelenir. O yalın sanat ürünleri gider, onların yerini çokbilmiş ama gene de pek bir şey bilmeyen, son derece yapmacıklı, hatta insana yukarıdan bakan, hatta insana yok yanından barış ve kardeşlik öneren sözde sanat ürünleri almıştır. Köyün kasabalaşması ya da yozlaşmasıdır bu, bir anlamda yanlış bilinçlenme adına bilincini yitirmesidir, özetle köy kültürünün parçalanmasıdır.

Köyden kalkıp kente yerleşmeye gelen insanın durumu daha da acıklıdır, sanata kötü katkısı daha da büyüktür. O bu acıklı durumu ancak ve ancak belli bir üretici iş bulmakla aşabilirdi, o zaman bilinçlenme yoluna girebilir, fikir ve eylem üretimine katkıda bulunabilirdi. Oysa o ya yaşamın çıkmaz sokaklarına düşmüştür, yaşamın yasadışı yollarında bata çıka gitmektedir ya da bilinçlenmesine büyük ölçüde katkıda bulunmayacak ve kendisine toplumsallık bilinci kazandırmayacak sıradan bir işte oyalanmaktadır. Kentin sorunlarını kafasındaki üç yüz ya da beş yüz kavramla karşılamaya çalışacaktır bu insan. Üstelik her şeyden önce kendi büyük sorunları vardır, bu sorunlar beş yüz kavrama sığmayacak kadar geniş ve derindir. Gene de bir kentli olarak tüm etkinliklerinde bu beş yüz kavramı kullanmak zorundadır o. Düşünceye bu beş yüz kavramla, duyguyu bu beş yüz kavramla, her türlü yaşam sorununa bu beş yüz kavramla yönelmek, yaratıcılığını bu beş yüz kavramla gerçekleştirmek zorundadır o.

Onun bilinçsizliği düşünce ve sanat ticaretiyle uğraşan insanların oyunculuğuyla birleşince ortaya pek kötü bir kültür yozlaşması çıkar. Bu yozlaşmadan her türlü düşünce ve her sanat dalı payını bol bol, istemediği kadar alacaktır. En büyük pay da daha çok bir duygu sanatı olan, hiç değilse en genel uygulamalarında daha çok bir duygu sanatı olan, ayrıca sanatların en yaygını olan müziğe düşecektir.

İki türlü sanat var, biri yozlaşmış sanat, biri de yozlaşmamış sanat diye bir ayrım yapamazsınız. Yoz sanat iyi sanatı yemeye başlar. Bazı aydınlar da, daha doğrusu aydın olduğunu

sananlar da bu pis tüketime alkış tutmaya başlarlar. Halkın da bir sanatı olacak diye bir gerekçe öne sürerler bu arada. Oysa o yoz sanat halkın sanatı değildir. Halktan, insan yaşamına büyük emekler veren, dünyanın dönüşümüne katkıları olan, çok yerde bu dönüşümün bütün yükünü omuzlamış olan, bu arada yaşam üzerinde belli bir bilinçliliğe ulaşmış olan insanları anlıyorsak, bu sanat halk sanatı değildir. Halk sanatı her kültür düzeyindeki insanın aynı tutkuyla sevdiği o yalın, o saydam, o verimli ve o nesli tükenmekte olan, bir gün daha büyük bir güçle, bütün insanı kapsayacak biçimde yeniden kurulacak olan sanattır.

György Lukacs - Wolfgang Abendorth
Hans Heinz Holz

GENEL DEĞERLENDİRME

- geçen sayıdan -

HOLZ — Ama elbette Sartre'ın Marx'cı eleştirileri onun bireysel kararlar üzerine denemeleri karşısında güçlü bir biçimde ortaya konmuştur. Fransa'da Garaudy olsun, ya da Sovyetlerde ya da...

LUKACS — Bakın, ne diyorum, bu beni pek ilgilendirmiyor. Elbette insanlar burada mekaniğin yasalarını görmek eğilimindeler, oysa gerçekte zorunluluğun çok değişik dereceleri var, öyle ki Lenin böylesine güçlü bir tutumla, böylesine güçlü bir dirençle 7 Kasım ayaklanmasına karar vermiş olmasaydı bu ayaklanma gerçekleşir miydi gerçekleşmez miydi, bunu hiçbirimiz bilemeyiz...

ABENDORTH — ... ya da en azından yanılmış olunur...

LUKACS — ... ya da iki ay sonra bir ayaklanma aynı vurucu gücü gösterebilir miydi, onu da bilemeyiz. Burada yeni baştan ortaya çıkan şudur: Rusya'nın evrimi 1914'deki toplumsal üretim güçlerinin üstünde kendini gösteriyordu. Bu bir iktisadi olgudur. Ama sosyalist bir biçim alışı insanların özgür kararlarının bir sonucudur. Bu konuda Lenin'in özgür kararının önemini abartmak benim kafama yatan bir şey olamaz elbette. Daha önce ortaya çıkan devrimci devinimler olmasa, bolşevik partisi ortaya çıkmış olmasa, dünya savaşı olmasa... böylesine kesin bir gücü sağlayabilecek bir özgür kararın, Lenin'in özgür kararı gibi bir kararın alınabileceği bir ortam hiç bir zaman gerçekleşmeyecekti. Ben gene Marx'ın anlayışına geliyorum: insanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi seçimleri olmayan koşullar içinde yaparlar. Bir insan sorumlu bir varlıktır derken söylemek istediğim de bu. Sorumlu olması demek ancak kendisine nesnel gerçekliğin sunduğu se-

çenekler içinde iş görmesi demektir. Ama o bunu süreçte de içerilmiş olan ve kafasında karşılıklar bulduğu bazı eğilimleri ortaya koyarak yapar. Bu yüzden bu tepki kendiliğinden olan bir tepki değildir. Bir aslanın bir antilopu yemesi tam anlamında biyolojik bir olaydır, herhangi bir seçeneği içermez. İnsan kendi çevresiyle ilişkilerini kendi çabasıyla bir sorun durumuna getirirse, çözüm bekleyen bir sorun durumuna getirirse, seçenek tarihsel sürece katılıverir. Özgürlükle gerekirlik arasındaki metafizik karşıtlık geçmişten bize kalan şeylere katılıyor, ama aynı zamanda geçmişten bize kalmış olan şeyden pek az bir şey elde edilebildiği olur, örneğin gerçeklikten bağımsız bir ereklilik vardır denilebilir, bir yandan ereksel ilişkiler, öbür yandan nedensellik ilişkileri vardır denilebilir. Gerçekte tam tamına nedensel bir biçimde etkide bulunan nedensellik ilişkileri de vardır, nedensel gerekliliklerini koruyarak özgül bir biçimde ereksel tutumalma üzerine kurulmuş nedensellik ilişkileri de vardır. Şimdi, buna göre, özgürlükle gereklilik arasındaki ilişki de yeni bir biçimde, özgürlüğü ortadan kaldırmayan, özgürlüğü somutlaştıran bir biçimde ele alınmalıdır diyorum. Özgürlüğü soyut bir biçimde ele alırsam, Buridan'ın eşeğine ulaşırım, öyle ya Buridan'ın eşeği hiç bir yanı geçerli olmayan boş bir seçeneklilik içindedir. Bu yüzden gündelik yaşamda bireysel kararın sıfıra eşit olmayışıyla tek bir kişinin kesin bir rol oynadığı büyük tarihsel devinimler arasında önemli bir geçişim basamaklanması vardır. Evrimin kaçınılmaz bir biçimde eşitsiz oluşunun nedeni de budur. Çünkü ona karşılık olan seçeneklerde ve seçimlerde her zaman çokyapılı bileşenler etkilidir; bunlar, çokyapılı oluşlarının da etkisiyle zorunlu olarak raslantısal bir yapı gösterirler. Bu konuda şu belirlemeyi yapacağım: Marx açık açık der ki, belli bir zamanda devrimci devinimin şu ya da bu önderleri olması zorunlu olarak raslantısal bir şeydir. Fransız devriminin çok yetenekli ve toplumla bütünleşmemiş önemli sayıda aydına sahip olması toplumsal açıdan hiç mi hiç raslantısal olmasa da, bundan herhangi bir kesin sonuç çıkarmamak gerekir. Bu ölçü içinde bu olguyu bir anlamda toplumsal bir biçimde açıklayabiliriz. Danton, Marat, Robespierre, Saint-Just gibi kişiler için gerçek marjla ilgili bu genel belirlenimin ayrıntılarda ne

gibi etkileri olduğunu toplumbilimsel olarak açıklama girişimleri elbette saçma kaçar. Tarihte kaçınılmaz olan bir raslantı sözkonusudur burada, bu raslantı eşitsiz evrimleşmede iktisadi olgular dünyasındaki çokyapılılıklar ve ayrımlar kadar önemli bir etkendir. Bu raslantı ve eşitsizlik etkenleri birbirlerini öylesine desteklerler ki sorunlar daha yüksek düzeyde ideolojiye dönüşüverir. İdeolojiyi iktisadi evrimin kendi somut biçimine göre zorunlu olan bir ürünü olarak görmek iyice yanlış olur. Elbette sermayeci iktisat devinimin yasal-ussal bir düzenlemesini yapmak ister. Bu düzenleme, diyelim, ilkel feodalizmin kullandığı düzenlemeden çok başka olacaktır. İngiltere dışındaki çeşitli ülkelerde bunun roma hukuku aracılığıyla yapılmış olması bu gibi durumlarda ideolojik gereksinmeleri karşılama biçiminin tam tamına aynı olmadığını açıkça göstermektedir. İngiliz sermayeciliği roma hukukundan herhangi bir şey almadığı için gerçek bir sermayecilik olmamıştır, gerçek bir sermayecilik gibi işlememiştir diyemeyiz. Burada evrimin eşitsizliği özel olarak apaçık bir biçimde ortaya çıkar. Rönesanstan geçerek yeni zamanlara kadar gelen feodal dinselliğin evrimiyle ilgili olarak iki örnek verebiliriz. Bu evrimi tam tamına ayrı biçimlerde etkilemiş olan Floransa resmi ve Venedik resmi bu evrimin anlatım biçimleriydiler. Onlar belli bir anlamda birbirlerine bağlanmışlardır. Elbette bunun pek çok nedeni vardır. Venedik'te ve Floransa'da yaratılan gerçek toplumsal marjı ayrıştırarak bir dayanak noktası bulunabilir.

HOLZ — Öte yandan, Toscana görünümleri elbette görsel duyarlılığı Venedik görünümlerinden daha çok etkiler.

LUKACS — Evet, yalnız, her zaman varolmuş olan görsel duyarlılık ancak bazı toplumsal koşullarda sanata dönüşür bence.

HOLZ — Elbette.

LUKACS — Düşünün, XIII. yüzyılda Hollanda'da ışıklandırma koşulları Rembrandt dönemindekiyle tam tamına aynı değil miydi? Bu ışıklandırma koşullarının Rembrandt'da ya da Vermeer'de olduğu gibi etkide bulunabilmesi için Hollanda devrimini beklemek gerekmiştir. Yani ben burada şunu söylemek istiyorum: toplum geliştikçe doğal sınırların gerileyişi kendini açık bir biçimde duyurur.

HOLZ — Etrüsklerdeki, Rönesans'ın floransa ressamlarındaki, hatta Magnelli'deki aynı **disegno** biçiminden sözedebilirsiniz.

LUKACS — Bu öyle bir tartışma ki ben bu tartışmaya girmeyeceğim. Bana kalırsa, imgenin nesnesi aynıdır savı pek soyut bir sav. Elbette bir anlamda insanlığın evriminde bir süreklilik vardır. Ve elbette, cümlede sözcüklerin dilbilimsel bileşimiyle ortaya çıkan bir anlam vardır ki Homeros'da da bizde de aynıdır. Burada bir süreklilik var, yadsımıyorum. Ama bu sürekliliğin içinde her özel durumda —şimdi bizim için de sanatta— her sanatsal olguda somut seçeneğe somut yanıt verilmiştir, bu durumda deyim yerindeyse sürekli ögeler sözkonusudur, bu çok ilgi çekici bir şeydir, düşünülmeye değer bir şeydir. Bugün bizim verimli ve çeşitli bir edebiyatımız olsa da, bugün o üçlü biçim, lirik, epik ve dramatik biçim gerçek bir çöküntüye uğramadan tam tamına özel olarak «yeni tutumlar» dediğimiz şey ortaya çıkmış olsa da, en önemli sorun gene ortada durmaktadır. Çünkü ben bu üçlü biçimin yıkımını belirten bir örnek anımsamıyorum. Ama günümüzün «modern» yazarları, karşı-roman, karşı-dram yazan bu yazarlar dram denilen sürekli bir biçimin varlığını içten içe onaylamaktadırlar. Beckett canı isterse bir karşı-dram yazabilir, ama bu «karşı», Sophokles'den günümüze kadar olan bir evrime karşıdır, onu Homeros'dan günümüze kadar gelen evrimle karıştırmamak gerekir. Şimdi Beckett'in bir meslektaşı da çıkıp bir roman yazabilir. Bence burada açık açık ortaya çıkan şudur: toplumsal belirlenimlerin, giderek seçeneklerin şaşkınlık veren değişimi yönsüz yataksız akan bir ırmağa benzetilemez, o her şeyden önce bazı belirlenimler ortaya koyar ve onlarda anlamını bulur. Şimdi toplumsal evrimle ilgili bir başka varlıkbilimsel soruna geliyorum; bu sorun toplumun iyiden iyiye karmaşıklarla örülmüş bir karmaşık olmasıyla, karşıt iki kutbu içeren bir karmaşık olmasıyla ilgilidir. Bir yanda çeşitli karmaşıklar arasındaki ilişkileri belirleyen toplumun bütünü vardır, öte yanda sürecin içinde çözülmez bir birlik oluşturan bireyin karmaşığı vardır. Bu iki kutup arasındaki ilişkiler de süreci belirlerler. İnsanın insanlaştırılması olgusu onda gerçekleşir. Engels bu evrimin başlangıçlarıyla ilgili olarak bu durumu emek

alanında ve dilin oluşumu alanında pek güzel gösterdi. Doğal sınırların gerilemesi demek, insan açısından, giderek insanlaşan bir yaşam demektir. Gelişimin eşitsizliğiyle şu durum ortaya çıkar: yaşamın en büyük ölçüde insanlaştırılması bir yandan da giderek büyüyen insansızlaşma biçimleri yaratmaktadır. Örneğin faşizmin yarattığı korkuları ben hiç bir zaman bir çeşit ilkel zamanlara dönüş ya da buna benzer bir şey olarak değerlendirmemişimdir. Faşizm yüksek düzeyde gelişmış sermayeci biçim altında bir tür korkudur, bir insansızlaşma görünümüdür. Eichmann olayı türünden bir insanlık olgusu yamyamlık döneminde bile raslanılmamış bir olgudur. Türdeşlerinin kitlesel yıkımını bürokratik bir olay durumuna getiren bir adam artık varolamazdı. Emperyalist çağın bir ürünüdür bu, eskiden böyle bir şey görülmemişti. Enkizisyon çağı bile böylesi bir adamı tanımadı. Enkizisyon çağı yalnızca bağnazlar ve dümenciler tanımıştır. Bu özgüllüğü belirlemeye çalışırken ne söylemek istediğimi anlatabiliyor muyum? Sonuç olarak, insanın insanlaşmasının, insanlaşma süreci bitene kadar, her zaman yeniden kendi karşıtını yaratmasını gerektirmektedir. Ama insanlık süreci bir anlamda hiç bir zaman tamamlanmamıştır, sanırım bu yüzden Marx, insanın insanlaşma süreci olan iktisat her zaman gerekliliğin krallığı olarak varolacaktır derken çok haklıydı. Ama bunun ötesinde insan olmuş insandan doğan bir sorunlar karmaşığı ortaya çıkmaktadır, sonra da en yüksek ideoloji biçimleri işte burada gelişmektedir. Ama bu iki süreç birbirine bağlıdır ve ancak toplumculuğun son evresinde genel toplumsal sorunlar durumuna gelebilecektir. Marx her zaman şuna parmak bastı: önceki süreçlerde, bir anlamda çelişkili olan ya da bir yerde dediği gibi sınırlı olan göreli kazanımlar ve toplumsal evrim —her adımda daha yükselen toplumsal evrim— ve hatta öncesel sonuçlar olası olmuştur. Atina'yı, Floransa'yı, XVII. yüzyılın Hollanda'sını düşünüyorum. Sorun genel olarak toplumsal bir şeylerin ondan ne zaman çıkarılabileceğini bilmek sorunudur. Ama bu ancak toplumculukta ortaya çıkabilir. Ama toplumsal evrim toplumculuktan ancak nesnel koşulları elde edebilir. Ondan tam bir insanlaşma ya da tersine tam bir insansızlaşma çıkması yalnızca bize bağlıdır, bir tek iktisadi gelişime bağlayamayız bunu. Bence, bu ilişki

içinde, iktisadi gelişim sosyalizmi kendiliğinden yaratır görüşünün yadsınmasıyla **Manifesto**'nun karşıt seçeneği tam olarak kendini göstermektedir. Düşünmeyi bilen insanlar bunu hiç bir zaman düşünmediler.

Çeviren:
AFŞAR TİMUÇİN

Afşar Timuçin

ADANALI

Yazarın önemli bir açıklaması: Bu öyküde bazı serüvenlerini sergilediğimiz Adanalı gerçekte Adanalı değildir, çocukluğunda iki üç yıl kadar annesi ve babasıyla Adana'da kalmış olduğundan kendini Adana'lı sayar, yoksa Adana'dan böylesine dalparmak bir insanın çıkacağını düşünmeyiz. Adanalı'nın spor yazarı olması da tam tamına bizim uydurmamızdır, biz Adanalı gibi bir kendini bilmezin spor yazarlığı gibi çok önemli ve çok anlamlı bir işi kıvırabileceğini zaten düşünmemişizdir. (Bir kere Adanalı doğru dürüst türkçe bilmez.) Adanalı sağda solda avukat olduğunu söylüyormuş, bu da kesinlikle yalandır, çünkü Adanalı Çorum lisesinden kovulmadır. Pekiyi, Çorum lisesinden böyle bir insan çıkar mı? Elbette çıkmaz. Çıkmayacağı için de Çorum lisesi Adanalı'yı bir safra gibi dışa atmıştır.

A.T.

Bir sabah Adanalı soluk soluğa geldi.

— Ocağına düştüm ağabey, dedi.

— Sen kimsenin ocağına düşmezsin Adanalı, dedim, gene bir oyun çeviriyorsun ya dur bakalım.

Artık tiyatro sevdasını bırakıyormuş, spor yazarı olacakmış. Bir gazete patronuna galatasaraylı eniştesinden selam götürmüş. Gazete patronu Adanalı'ya, «Git bir maça, bana bu

maçı anlatan bir yazı getir, inceleteyim, spor şefi tamam derse seni gazeteye alırım» demiş.

Demek ki Adanalı gerçekten ocağıma düştü.

— Aman abi, şeyini yiyim bana bir maç yazısı yaz.

Anlamıyor ki dediğimi.

— Oğlum, git başımdan, elimiz kalem tutuyor diye nasıl yazarız maç yazısını! Benim gördüğüm maç üçü beşi geçmez, ben kalecinin nerede durduğunu bile iyi bilmem, ben kim sana maç yazısı yazmak kim...

Dinlemiyor.

— Senin, diyor, kompozisyonun iyi. Biz bir mektubu bile denk düşüremiyoruz.

Tepem attı:

— Pekiyi, iki satırı yan yana getiremiyorsun da, a it oğlu it, ne demeye maç yazarı olmaya kalkıyorsun?

— Sen orasına boşver!

Deli edecek beni. Sonunda kalktık gittik maça. Hava da bir soğuktu! Maç dönüşü yazıyı bizim evde birlikte yazdık. Bir örneğini saklarım. Yazı şu.

«Dün İstanbul'da bir fırtına koptu... Bu fırtına birinci yarıda kalelerden birini darmadağın etti. Bir, iki, üç... Koskoca takım seriliverdi çimlere. Çim de yok ya. Bu çim sorunu çözümlenmeli. Bu fırtına bir oyun getirdi. Başoyuncular hakem ve kaleci. Ne yaptı hakem? Seyircisinin bağırtısına kulak verip gözlük taksaydı böyle olmazdı. Kaleci ne yaptı? Tıssss! İki aydır; bir bakıma iki yıldır; çimlerden uzak kalmanın uyuşukluğuna yenildi. Ve üç gol. Kurtarabilir miydi takımı tek başına Eh, kurtaramazdı. Takımın kurtulacağı yoktu. Hiç değilse takımının onurunu kurtarabilirdi. Öbür oyuncular ne yaptılar? Onlar da tarlada gezindiler. Kim suçlu? Suç bu takımı yıllardır bir çiftlik anlayışıyla yönetenlerde. Karşıdaki takım küçüktü belki ama, ağzı ve dişleri büyüktü, yeri gelince ısırmayı biliyordu. Hart! Kısacası dün oynadıkları oyun tam bir dramdı. Üstelik, estirilen o hava vardı. Hem de ne hava! Seyirci artı on bir bir yanda, öbür yanda da sanki yalnız on bir kişi. Üç de hakem, on dört. Bu işin bir disiplin işi olduğu artık anlaşılmalıdır. Barlardan oyuncu toplayan ve sonra oyuncularımızdan memnun değiliz biçiminde konuşan yöneticilere

düzenin ne demek olduğunu biz öğretecek değiliz. Ancak buna düzen diyemeyeceğimizi onlar da bizim kadar bilirler. Bu her şeyden önce bir çalışma ve anlayış işidir. Halktan seçselerdi on birlerini, belki daha akıllıca bir iş görmüş olurlardı. Halk böyle zamanlarda daha güzel oynar, hele iyi bir çalan olursa. Hiç değilse çiftetelli oynar.

«Dün çimde oynanan ne çiftetelliydi ne kasap havası. Naciye Naciye cilveli Naciye. Futbol hiç değildi. Sen onun bunun keyfine oyuncu alırsan, işte milyonların böyle havaya gider. Haydan gelen huya gider. Dün baştacı ettiğini bugün silkele! Olur mu? Olur; dün neredeyse bütün seyirci olur mu böyle olur mu diyordu. Yok yanından maça para ayıran insanları düşünelim biraz da. Gözlerimiz hep Avni'yi aradı. Avni'yi takıma almayan anlayışı eleştirmeliyiz. Derken otuz beşinci dakikada Avni çıkageldi. İyi insan sözünün üstüne gelir. İti an değneği eline al. Gülme komşuna gelir başına. Atı atın yanına bağlayınca ya huyundan ya suyundan demişler. Oyuncu yuvarlanıyor tencere olarak, kapağını, yani yöneticiyi buluyor. Ama oyuncunun suçu var mı? Başka! Yarın seyirci koparsa bu takımdan, kim ayakta kalabilir, oyuncu mu, yönetici mi, yoksa milyonları su gibi dökenler mi? Hiçbiri. Bu maç falan değil, kördöğüşüydü!»

Adanalı ertesi gün erkenden yazıyı patrona götürdü. Patronla spor servisi şefi incelemişler, çok beğenmişler. Birazcık noktalı virgüllere takılmışlar. «Ay başında gel, işe başla!» demiş patron. Adanalı'yı bir süre deneyecekler, huyunu suyunu da kalemi kadar beğenirlerse kadroya alacaklarmış.

Hoşuma gitti. Serserilikten kurtulacak kerata.

Gittiği yerde tek durur mu? İşe başladığının haftasına gazetedeki sekreter kıza tutuldu.

— Yanıyorum abi, diyor, yanıyorum, Allah! O kızı bana vermezler bak görürsün.

— Verirler ulan, dedim, niye vermesinler, bugüne bugün gazete yazarısın, geleceğin parlak senin!

Adanalı'nın boyu bir buçuk metre, kızınki bir altmış sekiz. Topuklu da giydi mi bir yetmiş beş kızın boyu. Bu durum bir engel çıkarmadı. Evlenmek boy göstermek değil, bir yaşamı paylaşmak. Kızı hemen verdiler. Adanalı yumurta topuk bir ayakkabı yaptırdı. Necati düğün için salonunu verdi. Düğün

çok güzel oldu. Kız Adanalı'yla on gün ya kaldı ya kalmadı, babasının evinde aldı soluğu, Adanalı için de demediğini bırakmadı. Ben evcilik oynamak için evlenmedim ki, demiş kız. Adanalı küplere bindi, «Ben ona erkek olup olmadığımı gösteririm» diye bas bas bağırdı. Yatıştırdık, sana yakışmaz dedik. Yalnız Necmi ağır konuştu: «Ulan, dedi, on günde gösteremediğin erkekliğini şimdi mi göstereceksin?» Adanalı Necmi'nin üstüne yürümeye kalktı ama tuttuk.

Bu olaydan sonra Adanalı'nın üstüne bir erkeklik geldi. Önüne gelene çatıyor, bir bardak suda fırtına koparıyor, yaşlılara, çocuklara saldırıyor, sakatlara demediğini bırakmıyordu. Gidişi gidiş değildi ya, onuru kırıldı diye pek ses çıkarmıyorduk. Besbelli, derinden yaralanmıştı. Bir gün bir olay çıkardı. Öbür mahalleye gitmiş, orada bir kıza askıntı olmuş, üstelik kızın babasına posta koymuş. Çektim Adanalı'yı bir köşeye.

— Oğlum, dedim, yapma bu serserilliği, senin yüzünden bu mahallenin çocukları zorda kalıyor. Yarın öbürleri toplanır gelirler sana sopa atmaya, bu çocuklar da seni korumaya kalkarlar, al başına derdi. Sen korkar kaçarsın ama, üç beş yüreklinin canı yanar. Bunlar onuruna düşkün çocuklardır. Geçenlerde senin yüzünden biri baba dayağı yedi.

Hık mık edecek oldu, sert çıktım. Sert çıktım ama, dinletemedim. Rezilliği ele almıştı bir kere. Sonunda korktuğumuza uğradık. Öbür mahallenin çocukları bana haber göndermişler. «O ağabey ya o ite ağzının payını versin ya da biz yapacağımızı biliriz» demişler. Necmi'ye gittim.

— Necmi, iki gözüm, dedim, bu hergele başımızı belaya sokacak. Beni dinlemiyor, senden korkar belki. Şuna bir gözdağı ver.

Necmi Adanalı'yı o gece gözümün önünde silkeledi.

— Bak Adanalı, dedi, senin yüzünden birinin burnu kanarsa beynini ikiye bölerim.

— Necmi abi, Necmi abi, dedi Adanalı, ben senin büyüklüğüne saygı gösteriyorum, çizmeden yukarı çıkma, anladın mı, burası er meydanı, gelecekleri varsa görecekleri de var, gelsinler de bir güzel piyastos olsunlar.

Adanalı'yı Necmi'nin elinden zor aldım. Adanalı'ya arka çıkan birkaç çocukla konuştum ertesi sabah.

— Çocuklar, dedim, bu hergele azdı, dikkatli olun, sakın sizin başınızı derde sokmasın.

Yumuşak ve efendi çocuklardır. Söz verdiler karışmayacaklarına.

Akşam vaktiydi. Kahvede oturuyordum. Hava soğuk mu soğuktu. Kahveye birbirinden yapılı altı delikanlı girdi. Adanalı'yı sordular. Adanalı bir köşede çayını içiyordu, gelenleri görünce eşekten düşmüşe döndü. Delikanlılardan biri Adanalı'nın kulağına eğildi, bir şeyler söyledi. Adanalı anladı başına gelecekleri, bağırmaya başladı. Haktan adaletten sözediyor, kendini övüyor, tehditler savuruyordu. Altı delikanlı Adanalı'yı sürükleye sürükleye dışarıya çıkardı. O sırada bizimkilerden toparlananlar oldu. Karışmayın diye işaret ettim.

— Aman abi, göz göre göre arkadaşımızı mı dövdüreceğiz? dedi biri.

— Bak, dedim, bu adam iyi bir dayak yemezse kendine gelemez, bizim yapmak zorunda olduğumuzu bırakın onlar yapsınlar, bunu onur meselesi yapmayın.

Adanalı'yı gözümüzün önünde dövdüler, yerlerde sürüklediler, top gibi fırlattılar. Şimdi gazetesinde bu maçı da anlatsın hergele. Adanalı dayak yemekten bıkmıyordu. Yılmadan savaştı. Yenilgiyi gerçek bir savaş gibi yaşıyordu. Bir süre sonra orası burası kanamaya başladı. Dışarı çıktım.

— Delikanlılar, dedim, yeter artık, bu iş burada bitsin. Siz öcünüzü aldınız. Haklı olduğunuz için size ses çıkaran olmadı. Bu ona ders olur, yeter artık.

Delikanlılar durdular, Adanalı'yı bırakıp gittiler. Adanalı elimde çırpınıyor, «Bırakın beni, gidip tozlarını silkeleyeyim» diye bağırıyordu. Bir ara bana döndü.

— Siz de adam mısınız, göz göre göre sopa attırıyorsunuz arkadaşınıza, dedi.

Sonra delikanlıların gittiği yöne doğru bağırdı:

— Erkek olan teke tek gelir. Var mı altı kişinin bir kişiyi dövmesi? Eğlence çıktı değil mi? Adam dövmek mi erkeklik, adam dövdürmek mi? Gelin ulan buraya, erkek olmayanlar karılarının yanına gider, erkek olanlar buraya gelir, hazırım kavgaya!

Gülmemi tutamadım.

— Oğlum, dedim, onlar erkeklik gösterisi yapmaya gelmemişler. Sana sopa atmaya gelmişler. Öfkelerini bırakıp gittiler. Sanki tek kişi gelseydi başarabilecek miydin?

Adanalı'yı kahveye aldık. Yaralarını temizledik, evine gönderdik. Adanalı yola gelmek bilmiyordu. Ertesi gün çocukları kışkırtmış, bunlara ders vereceğiz demiş, kimseye dinletememiş. Polise başvurup «Bir gazeteciye saldırdılar» numarasına yatmak istemiş, engellemişler. Dayak yedikten üç gün sonra Adanalı ortalıkta Sekizinci Napolyon gibi dolaşmaya başladı. Ne oldu diye soranlara, «Hani o bana dayak atanlar vardı ya, onların ikisini köprü başında kıstırdım, eşşek sudan gelene kadar dövdüm» diyordu. O zaman tepem attı.

— Ulan, dedim, söyle bakalım nasıl bir adamdı, anlat hangisini dövdün? Gidip adamı buraya getireceğim, ikisini değil birini getireceğim, bir de bizim önümüzde döv.

Adanalı o zaman bir gerildi, bir ayağa kalktı.

— Bak abi, dedi, ben onu da, gerekirse seni de ayağımın altına almayı bilirim.

Bunun üzerine kahveci dayanamadı, elindeki tepsiyi Adanalı'nın kafasına indirdi. Adanalı'nın kafasından oluk gibi kan akmaya başladı. Korktuk. Kan durmuyor. Götürdük başımızın derdini hastaneye, başını sardırdık. Yolda demediğini koymadı.

— Polise gideceğim, bırakın, diyordu. Ben hastaneye gitmek istemiyorum, ben saldırıya uğramış bir gazeteci olarak polise gitmek istiyorum. Benim haber özgürlüğüm engellendi. Darp var. Gerekirse polis hastaneye gönderir, size ne oluyor! Ben polise gideceğim. Ben şimdi gene dövüşürüm sizinle.

— Oğlum, dedim, dayak yemeden duramıyorsun. Ama dayak yiyecek yerin kalmadı ki bir dayak da ben atayım. Seni pataklamak bize hiç bir şey kazandırmıyor. Adam olursun belki diye dövüyoruz, iyiliğin için. Bırak bu kavgacılığı. Erkek adam ikide birde horozlanmaz. Bırak artık.

Adanalı tutturamadı. Bir ayın içinde anacığını alıp başka mahalleye toz oldu. Aylar geçti, ne o bizi aradı, ne biz onu aradık. Geçenlerde öğrendik, gazetecilikten ödül almış. Kutlu olsun demeye gittik. Korka korka gittik doğrusu. Yanına vardığımızda genç bir çocuğu azarlıyordu. Bizi görünce sevindi. Birkaç ayın içinde bayağı değişmiş Adanalı, o Napolyon zıpır-

lığı gitmiş üstünden, Hitler gibi, Mussolini gibi bir şey olmuş. Bize çay kahve ısmarladı. Hepimizi yazı işleri müdürüyle teker teker tanıştırdı. Bize makine dairesini gezdirdi. Öbür çocukları sordu. Ayrılırken herkese selam gönderdi. En önemlisi, bizim çocukların yeni kurduğu Yıldırımspor'u çalıştırmayı kabul etti.

OTUR DA KONUŞALIM

Otur da konuşalım
Gelmeyen bahardan
Sıcak uzun yazlardan
Yeşil rüzgarlardan
İki çift söz edelim
Otur da konuşalım

Olmadık mutluluklar biçip
Olmadık zamanlardan
İçimizde anlatılamayanı
Yarım kalan sevinci
Otur da konuşalım

Bu şehir kurtlar şehridir
Büyük korkaklar şehridir
Kuşkular kuyusudur
Açlık deliliğidir
Otur Ahmet kardeşim
Otur da konuşalım

AFŞAR TİMUÇİN

ELVEDA KEDER

—İ. Mert Başat'a—

Unuttuk artık yorgunluğumuzu
her gün ya zilan'daydık ya dersim'de
ya mai-lai'de ya telzaatar'da
yemen'se tarihsel bir ihanetin
kanattığı yaraydı bağrımızda
ve biz böylece unuttuk yorgunluğumuzu

Bir yandan demleyip durmaktayız sabrı
bir yandan köprüler kurmaktayız yeni acılara
fakat fırtınalı bir denizdir içimiz
ve öfke
yelkenleri fora etmektedir artık
denizlerimizde

Yangının başlamasıyla bitti acılar
uçup gitti bulutlar gibi kendiliğinden
ve gözlerimizin keder kıvrımını
yarıp fışkırdı öfkenin aşireti
şimdi sevdalar için
vuruşmaya geliyor sıra

AHMET TELLİ

YOL YORGUNLARININ EZGİSİ

Dağları karlarla süsleyin
dönüşsüz umutlar gibi
ilk ışıklarıyla günün
bırakın sabahlar anlatsın
yollarda direnç gibi uzayan kesinliği

Tutkunun dalında bir çiçek
inançla karşılayan rüzgarı
biraz da yorgunluğun korkusunda
bilgelik gibi duran sevgisizliği
siz susun savaşçılar anlatsın
bir de yalnızlığı

Boydanboya uzanan ufuklarda
sıcak uykularını çocukların
bir akşamın karanlığına bırakmayın
geç kalmadıysanız inançta
sessizliğin besleyip büyüttüğü korkuyu
yıllarca kendinizden saklamayın.

ÖMER ATEŞ KIZILTUĞ

GECEYARISI EZGİLERİ

Bir an bıraksak kendimizi
büyüsüne kapılarak
denize ulaşan sokakların
yaşardık o zaman
büyütüp duyarlı bir çocukluğu

Saklasak bir an yalnızlığımızı
pas tutmuş içimizde
eski bir tirenin sesini
gözlerde puslu bir aşk
kimle nerde seviştiğimizi

Yavaşça aralasak pencereyi
rüzgarın ve sessizliğin
ezgisiyle yitirsek de kendimizi
çanlar birden anımsatır
ölümün yalın çizgisinde
geceyarısı saat onikileri

ÖMER ATEŞ KIZILTUĞ

GIDEN YAZ'A

Sesinde dinlenirim
Sesinde yorgun düşer karagözlü çocuğum
Bazen akşamdır bazen sabah
Sessizce geçer sokağımızdan
Işıltılı bir günbatımı türküsüyle
Dolanır yüzümüzü ısıtarak
Bir akşam bir deniz kentine iner de
Kimseler bilmez bir akşamüstü yiter
Suskun bir yolcu inceliğinde
Bu inceliği anlayanlar bulunur
Içli bir keder taşıyan yürekleriyle
Şarkıları yarım kalmış yoksullar
Adları solgun sözcüklerle yazılan
Güneşe tutkulu çocuklar bir de

Artık hiç kimsenin olmayacak
O çocukların alnına dokunacak
Bir soluk gibi duyulsa da sesin
Son kuşlar da gittiğinde güneye
Yüzüne yakışacak bir sabah biliyorum
O sabahla geleceksin
Ne güzel duracaksın dalımızda
Kuşlarımız olacak sevdalı çocuklarımız
Sonsuz düşleri görmekten yorulsak da
Yitirilmemiş şarkılar söyleyeceğiz
Yaz gelecek yaz gelecek

Yaz bitmeyecek yaşantımızda.

HAYDAR ERGÜLEN

BOYUN EĞMEYECEK ÇOCUKLUĞUMUZ

leonardo'da özdek, van gogh'ta güzellik
ve picasso'da kilim desenli motifler:
— boyun eğmeyecek çocukluğumuz

kırmızı güller işlemeli istanbul
gökkuşağı ve renk renk profiller:
— boyun eğmeyecek çocukluğumuz

— ayışığına karşı uzayan bu gecede
dar bir patikadır yolumuz —

— boyun eğmeyecek çocukluğumuz

HÜSEYİN FERHAD

GECEYİ MAVİYE BOYADILAR

hiç soru sormadan duvarları maviye boyadılar,
dükkanların çarşıya bakan yanlarını,
tezgahları, vitrinlere asılı kitapları...

geceyi maviye boyadılar — niye?

aldılar umudun ve hüznün rengini
aldılar astılar duvara

aldılar direncin ve bilincin rengini
aldılar astılar duvara

aldılar astılar duvara şehri terkeden bir ekspresin resmini
yüzünü saklayarak ağlayan tüm çocukların resmini
helva ile ekmek yiyen herkesin resmini...
aldılar astılar duvara

geceyi maviye boyadılar - gitmediler sonra,
polis de karışmadı.

HÜSEYİN FERHAD

HÜCRE

- geçen sayıdan -

Kapı açıldı. Önce jandarma göründü. Sabahki jandarma mı, yoksa bir başkası mı? Önemsemeden baktı. Sonra koskoca bir kazan kondu açılan kapı önüne. Kısa boylu, tıknaz, saçları kesik, sakalı saçları kadar uzamış bir adam bırakmıştı kazanı yere. İçindeki kepçeyi sapından kavramış, bakıyordu. Adamın bir hayvan kadar anlamsız yüzüne boş boş baktı Mustafa. «Ne?» diye soruyordu bakışları. Kepçe, bulanık suyu karıştırdı, kalktı. Nohuttu içindeki taneler.

«Uzat.» dedi jandarma.

«Neyi?» diyordu Mustafa'nın bakışları.

«Almayacak mısın?» dedi jandarma.

Kepçe düştü kazanın içine. Hayvan bakışlı, kısa boylu, tıknaz adam kaldırdı kazanı. Jandarmanın acımasız kolu, kapıya uzandı. Kapı kapandı, sürgülendi.

Dışarda bir tık oldu. Kulak verdi istemeden. Bir kapı açılmıştı.

«Ekmek. Başka?»

Ekmek, başka, diye yineledi kendi kendine. Karnını tuttu. İçtiği suyun, bağırsaklarında serin serin dolaştığını sandı. Dışarda hücre kapıları tıkır tıkır açılıyor, kazan konup konup kaldırılıyor, kapılar yeniden kapanıp sürgüleniyordu.

Bir saat mı, iki saat mı? İçinin çekildiğini duyumsadı. Sabah yüznumarada sidikten başka bir şey çıkarmadığını da anımsadı. Ama ne kadar süre geçti aradan, onu düşünmüyordu.

«Tık!»

Hücre kapıları arasındaki günışığı girmeyen boşlukta bir ses yankılandı. Anlaşılmıyordu ne dediği. Dur mu diyor, patlama mı diyor, geliyoruz işte, hangi birinize yetişelim mi diyor? Dünden beri duyduğu seslerin dışında bir ses, sinirli.

«Tık, tık!»

Ayak sesleri yaklaştı.

«Tık.»

Kapı açıldı:

«Ne var?»

«Acaba ekmek peynir?..»

«Neden zamanında söylemedin? Aldıran aldırdı.»

Nöbetçi polisin, yerinden kalkıp hücrelerden yana baktığını kapı aralığından gördü Mustafa. Onun kıpırtısını jandarma da duyumsamış olmalı, dönüp baktı.

Polisin ardındaki camlar üstünde günışığının parıltısı yoğun. Yüzünü iyi göremiyor onun için. Ama isteğini olumlu karşıladığını, başını aşağı yukarı sallayışından anladı Mustafa. Jandarma da anladı, Mustafa'ya elini uzattı:

«Ver.»

Mustafa çabucak para çıkardı cebinden:

«Peynir ekmek. Para yeterse zeytin de.»

Kapı kapandı.

Bir süre kıpırtısız kaldı. Sonra boş bir çuval gibi bırakıverdi kendini somyaya. Sırtüstü, boylu boyunca. Öyle ki, gövdesinin ağırlığı dengesini bozmuş, ayakları havalanmıştı bir süre.

Birdenbire başını, anasının yumuşak dizlerinde buldu. Yaylı araba, bozuk yollardan tıngır mıngır giderken böyle havalanıyordu ayakları. Dağların, tepelerin üstünden, mavi göğün altında güneşin parlattığı tek ağaçların, top ağaçların, yeşil ekinlerin, sarı ekinlerin arasından hoplaya zıplaya giden yaylının içinde olmanın çocuksu sevincini duyamıyor, anasıyla babasının yüzlerindeki acı karartı, onun da içine çöküyordu. Büyük bir olay geçmiş olmalıydı babasının başından.

İlçe'nin ağası, yaşına başına bakmadan ablasını istetmişti babasından. Ama hangi ablasını? Küçüğünü. Araya malmüdürünü, tapu memurunu koymuştu. Üstelik tapu memuru özbeöz dayısı olurdu Mustafa'nın. Yani babasının kayınbiraderi. Ağa, belki kaymakamı da kullanıp baskıyı artırdıkca artırmıştı. Bunları yaşı ilerleyince öğrendi Mustafa, ama ayrıntılarını hiç kavarayamadı. Daha doğrusu söylememişti babası. Yaşamı boyu, bu olayı anımsamamaya yeminliydi sanki. O zamanki öfkesi alev-

leniyordu anımsadıkça. Aslan babası, erkek babası, çoluk çocuğuna kol kanat geren babası, kol kanat germesini hiç de bilir görünmezdi, ama kükreyivermişti topuna birden. Malmüdürüne, dayısı olacak tapu memuruna, kaymakama, yaşı babasından büyük olmasına karşın yine de damat olmak isteğinden utanmayan salyalı dürzüye. Tapu memuru dayısı sözümona daha bir örflüydü babasından. Sözümona yol iz bilirliği, suskun ama sinsi bakışlarıyla saygı uyandırırdı çevresinde. Kısaca, babasından daha iyi bilir görünürdü çoluk çocuğuna kol kanat germesini. Ne ki kulu kölesiydi işte, kaymakamın da, malmüdürünün de, ağanın da. Öfkeli babasını tek anlayan kişi «doktor amca»ydı yine, o sağlık memuru, dışarılıklı amca.

«Ben kızımı vermem o dürzüye!» diye yumruğunu salladığını, gözleri açıla açıla izlemişti küçük Mustafa. Suskun dayısının sözümona dokundurarak bakan iğne batırmalı gözlerine karşı söylüyordu bunları. «Git, söyle o dürzülere, üstüme varmasınlar. Kızımın başını yakmam! Daha büyüğü evlenmeden küçüğü evlendirmem! Büyüğü evli olsa bile o karta kaçmış pezevenge, tarlası takkası, hanı hamamı varmış diye kız vermem! Söyle onlara, basarım istifamı, teperim devlet kapısını, çeker giderim buralardan, kızımın başını yakmam!»

Öfkesini çokca rakı içmelerle yatıştırmak istedi bir süre. Yatışıyor mu, yoksa kabarıyor muydu öfkesi? Belli ki, kabarıyordu. Çünkü bir gün evdeki eşyaları toplamaya başladı anası. Sandığa sepete kondu, yataklar denk edildi. Ertesi sabah, bir yaylıyla bir yük arabası durdu kapının önünde. Yükler yüklendi, yaylıya binildi. Uğurlayanlar arasında birkaç konu komşuyla öte mahallede oturan «doktor amca»lardan başka kimse yoktu. Gün yükselirken yola çıkmışlardı ilçeden.

Tek ağaçları, top ağaçları, engebeli, tozlu yolları, tepelerin boz sırtlarını, göğün mavisini, ak bulutları, göğe dikeldikçe daha çok ısıtan güneşi seviyordu Mustafa. O günlerde güneşin her gün başka doğduğunu düşleyebilecek denli kucaklıyordu yaşamı. İmgeleri geçmişten geleceğe köprüler kuruyordu. Onu hoplayıp zıplatan yaylı araba değil de düşlerinin, imgelerinin salıncağıydı sanki. Içinde şenlik vardı. Hoplayıp zıpladıkça ayağı havalanıyor, uzanıyor, başı anasının yumuşak dizinde, dünyaları kucaklıyordu.

Acılı anası susuyordu. Nasıl susmasın? Kocası aybaşlarında kırk iki lira sayardı eline. O paracıklar gelmeyecek şimdi. Öte ilçe'de başka bir iş tutacak babası. Yaylıda, sessiz oturan küçük ablasını vermedi o dürzüye. Vermeyecek. Anası suskun. Mustafa'nın düşleri konup konup kalkıyor. Daha iki çocukluyken buralardan at üstünde geçmiş anası. Yunan bozgununda evi ocağı arkalarında bırakmışlar. Ağabeyi dokuz aylık bebekmiş anasının karnında. Yolda sancısı tutmuş, bir köy ebesinin eline düşmüş ağabeyi. Sonra ne olmuş? Loğusa kadınlar yataktan çıkmaz bir süre. Doğan bebeğin sarıp sarmalanması var. Kucaklayıp ata mı binmişler yeniden? Bilemiyor Mustafa. Anlatmamışlar. Yoksa insanoğlu unutuyor mu çektiklerini? Anası söylenirdi arasıra, anımsardı kırık dökük. Ama işte unutmuş neler söylediğini. «Yoksa ben de unutacak mıyım bu hücreyi? Çıktıktan sonra silinecek mi belleğimden? Yazamayacak mıyım burda düşündüğümü, duyduğumu, gözlediğimi? Zor yazdırırlar...»

Sonra o ev. Avlusundan akarsu geçiyor. Yeşil ağaçlar arasından, çağıl çağıl. Mustafa o evden gidecek ilkokula. Hayır, daha önce başka bir eve yerleşmediler miydi? İlkokula yakın bir evdi orası. İki katlıydı. İlk o evde hastalanmıştı. İlçenin sağlık memuru gelmiş, iğneler yapmıştı Mustafa'ya. Baharlı ballar yedirmişler, balıkyağları içirmişlerdi. Karabasanlar gelmişti üstüne üstüne. Kanter içinde kalırdı. Tavandan, duvarlardan korkunç yılanlar atlıyordu, boynuna, koluna dolanıyordu Mustafa'nın. Çığlıklar atıyordu. Anası bağrına basıyordu. Ne edeceğini bilemiyordu. Yalnızca sıkıyordu kollarında. «Yavrum, yavrum... Mustafam, Mustafam...» diyordu kulağı dibinde fısıl fısıl...

Güneşe, yeşile, kırmızı günlere, sokaklara yine karışmıştı Mustafa. Babasının dükkânına gidiyor, şekerler, helvalar yiyordu. «Ne de çok iş gelirmiş benim babamın elinden. Devlet kapısından ayrıldı, kollarını sıvayıp koca bakır kazanı devire devire tahin helvası karar oldu.»

İşleri onda bozuldu. Nasıl bozuldu Neden bozuldu? Borç yükü altına girdi de ödeyemedi mi? Kazandığı para, dört çocuk büyütmeye yetmedi mi? İşte, ev değiştirdiler. Avlusundan akarsu geçen o eve taşındılar. Babası çevre köylerden birine gidip

geliyor. Yeni bir iş tutmuş. Tuz gölünün kolcusu olmuş. Devlet kapısına yerleşip az da olsa, uz da olsa aydan aya para almak daha iyiymiş...

O günler hüzün kaplardı içini Mustafa'nın. Mukavvaları kırpıp kırpıp yapıştırmalardan, otomobil, araba yapmalardan tad alamaz olmuştu. Hep ağlardı. Huysuzdu. Huysuzluğu geçsin diye cumaları salâ verilirken babasının pabucuyla yanağını tokatlarlardı. Ama acıtmadan. Sonra dayısıgil de gelmişti bu ilçe'ye. On ev ötede, dinamonun karşısında otururlardı. Dayısını da, çocuklarını da sevmiyordu. Dayısının karısını seviyordu. Kuş gibi bir kadındı. Kuranı Kerim'den başını kaldırmaz, kimi görse gülümser, hele çocuklara daha çok gülümserdi. Ne zaman karşılaşsa, ya cebinden çıkarıp bir şeker uzatır, ya da mutfaktan getirdiği bir şeyi yedirirdi. Okur üflerdi hep. Anası da sık sık gider, okutup üfletirdi ona. Melekti o kadın. Küçük ablasını da sık sık dizi dibinde görürdü. Yazmasıyla başını çenesine kadar örter, kitabın önünde diz çöker, okur, okur, okurdu... Evde Mustafa'ya da okurdu. Mustafa ağlardı. Peygamber öyküleri, kıskanç kardeşlerinin kuyuya attıkları küçük Yusuf'un acıklı serüveni gözyaşlarına boğardı onu. Anası, babası, evde kim varsa, sessizlik içinde, sevgiyle bakarlardı o zaman. Mustafa'nın düşlerine girerdi Yusuf. Ağlar, ağlar, hep ağlardı. Kurban bayramlarında da ağlardı. Ağlamayı öğrenmişti bir kez. Aylarca avluda besleyip büyüttükleri, bakışa bakışa konuşup anlaştığı kuzu, koyun olmuş, bir sabah bıçak altına sürükleniyordu. Büyükler dualar ediyorlar, ablaları kap kacak koşuşturuyor, ağabeyi eğleniyordu, ama Mustafa ağlıyordu. Gücü yetse bıçağı adamın elinden kapıp akarsuya atacak, koyunu yularından tutup başını alıp gidecekti. Öyle zamanlarda da çok seviyorlardı Mustafa'yı. Başka zaman olduğu gibi «ağlama, sus» diye azarlamıyorlardı. «Demek, insanlığımızın belirtisiymiş bu ağlamalarım. Öyle ya, ben ağlamasını bilirim. Hep bildim. Ağlamasını bilmeyenden korkulur. Gülmeyi de bilmez ağlamayı bilmeyen. Ben bilirim ağlamayı, bilirim, ya... Yüreğim tıp tıp atar ağlamanın övüncüyle...»

Kapı sürgüsünün tıkırtısına başını kaldırdı. Kapı açılınca

göreceği jandarmayı anımsadı. Gözleri önünde onun imgesi, ona doğru söylendi kapı açılırken: «Ben güvercine de ağlarım. Yaa...»

Ekmekle peynir paketini uzatan jandarma, bakışlarını Mustafa'dan ayırmamıştı. Onun bu bakışıyla umutlanmıştı Mustafa. Bir avuntuya düşmüştü. Anladığı dil, sessizliğin dili miydi yoksa?

Oysa aynı ağır sessizlikle dönmüş, kapıyı küttedek kapatmış, küttedek çekmişti sürgüyü jandarma. «Yoksa gerçekten yaşardı da gözlerim, onun için mi uzun uzun baktı yüzüme?»

Elinin tersiyle gözlerini oğuşturdu. Yaşarmamıştı gözleri. Olsa olsa içindeki karmaşık sızıyı ele vermişti bakışları. Anadolu toprağında yetişen, yüreği kaskatı bile olsa, adamı bakışından anlar.

Güvercin düşmanı jandarmayla gizli sürtüşmeden mi, yoksa açlıktan mı ileri geliyordu sinirli davranışları? Yağ kâğıdının hışırtısı bile kulağında büyümüştü Mustafa'nın. Ekmekten kopardı, peynirden kopardı, peşpeşe attı ağzına. Boyuna işliyordu çenesi. Öylesine çabuk çabuk yutuyordu ki lokmaları, nerdeyse peynir ayrı, ekmek ayrı gidiyordu boğazından. Yine de açlığın olağanüstü duyarlığıyla tuzun tadını yağın tadından ayırabiliyordu. Peynir ekmeği böylesine doyumsuzlukla yediğini anımsıyamıyordu yaşamı boyunca. Çocukluğunda bile.

Kapı açıldı.

«Giyin!»

Giyeceği, ceketiyle arkasına basıp terlik biçimi kullandığı ayakkabısından başka bir şey değildi. İvediyle toparlandı:

«Sorgu mu?» dedi polise.

«Giyin!»

Sanığın sormaya, polisin yanıt vermeye hakkı olmadığı gerçeğini, duru, kesin, buyruk veren davranışıyla açıklıyordu polis.

«Gel!»

Önüne kattı Mustafa'yı. Nöbetçi polisin masası dibinde durdurdu. Nöbetçi polis, ötekine Mustafa'nın nüfus kâğıdını uzattı. Anlayamadı ne olup bittiğini Mustafa.

«Gel!»

Mustafa da yürüdü.

«Dur!»

Hemen durdu Mustafa. Hiçbir şey anlayamıyordu zaten. Ne var ki, durur durmaz, kendisini götüren polisin telâşlı davranışıyla başka bir polisin önünde bu yana doğru gelen Demiray'ı görmesi bir oldu. Demiray öyleydi yine. Fotoğraf gibi çekivermişti belleği. Bir anda. Çünkü Mustafa'nın kolundan tutulup açılan bir kapıya yöneltilmesi de bir anda olmuştu.

«Gir şuraya!»

Duralamıştı kapı önünde. Nereye, nasıl girecekti? Duvar içinde bir oyuktu. Şişman, boylu, geniş omuzlu biri sığamazdı içine. Omzundan tutulup itilmişti içeri. Kapı kapanırken de dönmüştü çevresinde. Dönmese sırtı kapıya dönük kalakalırdı belki. Kıpırdamak şöyle dursun ayakta bile duramıyordu. Duvara kakılı küçük bir tahta parçası oturak yerine geçiyordu. Gözleri önünde tahta kapı. Eğilse başı değer. Üstelik güneş devrilince bu duvara, bu kapıya vuruyor, daracık oyuğu cehenneme çeviriyordu. Demiray'ı görmese, buraya geçici olarak tıkıldığını da anlayamayacaktı. Belli ki, birbirlerini görmesinler diye tıkılıvermişti buraya. Demiray belleğindeydi, evet. Tıpkı Ankara'da, kapı aralığından gördüğü Demiray. Yine şaşkın, yine boş bakışlı, yine ayaklarını sürüyor. «Acaba benim yüzüm nasıl? Bakışlarım pek mi anlamlı? İşte, demin şu kapı açıldığında nasıl kalakaldım önünde öyle? Sırtımdan tutup itiverdiler. Içeri girer girmez, yüzümü döndüm kapanan kapıya. Kapıyı kapayan polisin acımasız gözlerindeydi gözlerim. Hücrenin, hayır, hücre değil, duvardaki oyuğun korkunç baskısından yılgın değil miydi gözlerim polise bakarken?»

Bekledi. Acaba polis dilinde, devrimci dilinde adı neydi bu işkence dolabının? Hücre derledi, onu görmüştü. Tabutluk'tan söz ederlerdi bir de. Evet, tabutluk olmalıydı burası. Ama hayır, bir devrimci öyküsü anlatılmıştı Ergun'larda. Orda tabutluk sözü edilmişti, ama nasıl Gülmüşlerdi de... Türkücü Nuri As ile şair Mehmet Fıra'nın başlarından geçmiş. Anlatıp anlatıp gülüyorlardı.

Mustafa da gülmek istiyordu şu sıra. Ama tam tamına

anımsıyamıyordu anlatılanı. Düşünebildiğini birkaç sözcükle aklından geçirebiliyordu yalnız. Adı tabuttan türedildiyse tıpkı taputa benzemesi gerekmez ya! Bu tabut duvarda. Duvara diklemesine konmuş bir tabut. Dimdik oturacaksın, bir mumya gibi. Biraz kaykılsan dizin kapıya dayanır. Oturuşunu değiştiremezsin. Kıçının kıyısını dinlendiremezsin. Tahta kapıyı delip geçen kızgın güneşe, karanlığa, karanlığı sarartan kapı üstündeki ampule, soluğunun sesini dinlemeye katlanacaksın.

Her yanını ter basmıştı Mustafa'nın. Kapı açıldı:

«Gel!»

Polisin önünde, ardında, yanında şaşkınlığını atamadan yürüdü Mustafa. Bir koridor, bir kat aşağı, bir koridor daha, sonra bir kapı. Foto çekim odası. İki fotoğrafcı birden çekiyordu. Makinelerin karşısına iki çocuk oturtmuşlar. İkisi de kara kuru, çingene kılıklı. Üstleri başları dökülüyor. Köprüaltı serserisi, yankesici kılıklı çocuklar şaşkındılar.

«Gelsene len, it!»

«Lan, hergele, buraya otur!»

Ürkek, korkak bakışıyorlar, verilen buyrukları, hiçbir tepki göstermeden makine çabukluğuyla, duygusuz, yerine getiriyorlardı.

Biri baktı:

«Otur!» dedi Mustafa'ya.

Kapı dibindeki masa memuru, polisin uzattığı nüfus cüzdanını açtı, bir deftere yazdı.

Mustafa doğru oturamadı önce. Her şey buyuruyordu insana burda. Buyruktan yorulanlar, oturacak yerlere bile buyurma anlamını vermişlerdi. Oturak yerinin ortasına balık sırtı gibi bir tahta parçası konmuştu ki, insanın kuyruksokumuna giriyor, dik oturmasını sağlıyordu. Fotoğrafcının da, dik dur, şöyle otur, demesine filân gerek kalmıyordu. Göğsü düzeyine raslayan bir yerde demir çubuğa dizili tahtalar üzerinde rakamlar vardı. Onlarla oynamışlardı yalnız.

Bir karşıdan, bir yandan iki fotoğrafını çektiler Mustafa'nın. İki fotoğrafta da aynı numarayı bıraktılar. Sabıka defterine adını yazarken sabıka fotoğrafının numarasını koydular.

Mustafa, görevli polisin önünde kapıdan çıkarken demli çaylar geliyordu içerdekilere.

Hücrenin kapısı az sonra kapanmıştı üstüne. Gövdesini külçe gibi ağır, içini bomboş duyumsuyordu yine. Hücrenin serin loşluğunda iki üç adım atarak sözümona gezindi. İyi ki görmüştü orasını. Beterin beteri vardı demek. Önce bu hücreyi sevmeli, sonra da oraya nasıl dayanacağını hesaplamaya başlamalıydı.

Karaköy'ün aynası soba borusu deliğine baktı. Somyaya çıktı. Tutundu eliyle, ayak parmakları ucunda kalkındı. İşte İstanbul, işte denizin bir ucu, işte vapurlar, çatanalar, tıramvay çınçınları, koşuşan insanlar, insanlar, insanlar...

Mutluydu Mustafa. Şimdilik duvara oyulmuş o dolapta değildi ya...

Çingene kılıklının biriydi Hüseyin. Sabıka fotoğrafları çekilen o çocuklar gibi. Nerde görmüş nasıl tanımış, nasıl arkadaşlık kurmuştu?

Okulun ağır bir yük gibi sırtına bindiği yıllardı. Ağabeyi askerdeydi. Babası eve yiyecek getirebilmek için pazar kovalıyordu. Yine de yeterince getiremiyordu ki, anası Mustafa'ya «koca adam oldun, para kazan, yardımcı ol» diyordu. O da yardımcı oluyordu. Okul arkadaşı Tatar Ziya ile tütün mağazalarında işçilik ediyordu. Pazar günleri, dolup dolup boşalan İnciraltı gazinolarında işe yetişemeyen garsonlar kendilerine yardımcı çocuk ararlardı. Oralara gidip gündeliğe işler buluyor, keyiflenen, içki içen, tıkınan insanların önüne, çipura balıkları, pilâkiler, roka salataları, biralar, şaraplar, rakılar koyuyor, temiz bardaklar, çatal bıçaklar taşıyordu. Buyruğuna girdiği garsonun hesapta kazık atabilmesi için nasıl yardımcı olacağına kafa patlatıyordu. Biliyordu ki, garson gününden ne kadar kazançlı çıkarsa, Mustafa'nın kazancı o ölçüde artar. Hüseyin'i oralardan tanımış olmalıydı. Muğla'dan mı, Denizli'den mi, Antalya'dan mı, öyle bir yerlerden kopup gelmiş, anasız babasızın biriydi. Bir pazar gecikmişler, hiçbir yerde iş bulamamışlardı. Peki, sık sık çalıştıkları o gazinoda iş bulamamaları neyin nesiydi? Hüseyin'in suçuydu. Mustafa da onun yüzünden işsiz kalmıştı o pazar. İşlerin yoğun olduğu günler, gazinocunun karısıyla iki kızı da mutfaktan çıkmaz-

lardı. Bu çirkin, bu çingene kılıklı Hüseyin, az önce sabıka fotoğrafı odasında gördüğü çocuklar gibi değilmiş demek. Gözünün önünde şimdi. Esmerliğiyle, kaşı, gözü, saçlarının alnına dökülüşüyle kızlardan birinin yüreğini oynatıvermişti yerinden. Erkekliği, kirinin pasının, bakışlarından akan yoksulluğunun altında yitmişti, ama kızlardan biri, o boylu boslusu, iri memelisi, kalın dudaklısı, saçlarının ucunu sağ gözü üstüne döküp kaşına daha bir anlam vereni buluvermişti Hüseyin'in delikanlı güzelliğini. Mutfağın arkasında, orasını burasını okşatırken gazinocu babası görüvermesin mi? Kıyametler kopmamıştı ama. Çünkü gazinoda masalar tıklım tıklım doluydu. Izgaralara biberler konacak, tavada balıklar kızartılacak, omlet yumurtaları çarpılacak, buz kırılacak, salata soğan doğranacak, bulaşık yıkanacak, tabaklar çatallar kurulanacaktı. Şimdi azgın kızla uğraşmanın sırası mı? Hele akşama görür o...

Ertesi hafta Mustafa'yla Hüseyin görmüşlerdi göreceklerini. İş bulma umudu suya düşünce, cepleri bomboş, dolaşıp durdular. Gazinoların, plajların eğlenceli kalabalığı, göğün mavisi, denizin çalkantısı, güneşin parlaklığı, ağaçların gölgesinde serinleyenler, ispirto ocaklarında çay kaynatan, yemek pişiren orta halliler canlarını sıkıyordu. İzmir'in eğlence yeri, serinleme yeri onlara göre değildi. Binmişlerdi vapura, vurmuşlardı Izmir'e. Buram buram terleten sıcağını soluya soluya, gerinen, esneyen, kimsesiz sokaklarda taban tepmişlerdi.

Bitpazarında in cin top atar pazar günleri. İpsiz sapsızlar gölge gibi dolaşır dururlar, duvar diplerinde, ağaç gölgelerinin serinliğinde kıvrılıp yatarlardı kediler, köpekler gibi.

Ekmek, peynir, üzüm aldılar ceplerindeki son parayla. Nereye gideceklerdi? Gidecek yer mi vardı ki, şu bok İzmir'de? Pis bir merdiven çıkmışlardı. Duvarlar kara karaydı. Küf kokusu geliyordu burnuna. Bir kapıdan girmişlerdi. Yerde yorgansız, yastıksız, kılıfsız, yırtık pırtık, kir pas içinde iki yatak.

«Benim ev burası.» demişti Hüseyin.

Vah Hüseyeyin vah! Kimdin, neydin, neyin nesiydin? Ananı babanı görmüş müydün? Ekmeği, peyniri, üzümü nasıl da yemiştik bir çırpıda? Sonra başını kaşımıya koyuldundu kötü

kötü:

«Bir sigara olsaydı.»

Iyi anımsıyordu. Hüseyin hem böyle demişti, hem de bir sigarayı dibinden tutar gibi yapıp tıknefes çekmeye öykünmüştü.

«Gidip bakayım.»

Gitmiş, neden sonra gelmişti:

«Yok.»

Elini dizine vurmuştu:

«Ramazan ağbide de yokmuş. Olsa verirdi. Sen çekmedin mi hiç?»

«Ne?»

«Sarıkız.»

«Esrar mı?»

«Sahi, hiç çekmedin mi?»

Parmakları ucunda yoruldu Mustafa. Karaköy'e, denizin ucuna, beyaz vapurların salınmasına, tıramvay çınçınlarına, insanların koşuşmasına doymuştu.

Ağzının içinde kaybolan fısıltılı bir sesle düşündü: «Böylesi öylesinden iyidir be! Hüseyin gibi, o çocuklar gibi de sabıka fotoğrafını çekerler adamın.»

ÜÇ

Peynir ekmeğin yanında üzüm de aldırmıştı bu kez. Ne iyi, üzümü koydukları kesekâğıdı gazeteden yapılma. Titizlikle açtı kesekâğıdını. Bir yüzü ilân dolu, bir yüzünde de ikinci sayfadaki haberlerle spor haberlerinin kalanı yer alıyor. Dış haberlerle öldürme olayları birbirinden hemencecik ayrılıyor. Bir süre sonra aynı yazıları, başka başka çağırışımlarla okumaya başlamıştı artık. Hem okuyor, hem düşünüyordu. Kapatıldığının kaçıncı günü, üstüne oturduğu şu somyada yattığının kaçıncı gecesi geçmişti acaba? Dört mü? Beş mi?..

Kapı açıldı.

«Giyin!»

Ivediyle giyindi, yürüdü polisin önünde. Nöbetçi polisin ma-

sası önünde sola iki adım döndü, yüznumaranın karşısındaki kapıyı tıklattı polis. Sonra açtı.

«Gir!»

İkinci basamak açılan kapının eşiğiydi. İçeri girdi. Karşıki demir kafesli pencereden soba borusu deliğinden gördüklerinin tamamını görüyordu şimdi. Ne ki, geniş, çıplak odaya dolan mavi parlaklık, deli bir rüzgâr gibi başında uğuldadı Mustafa'nın.

Sağ yandaki gösterişsiz masanın başında oturan subay, renkli gözlüğü ardından izliyordu Mustafa'yı. Karşısında sivil bir memur, sessiz, saygılı. Onun önünde bir yazı makinesi.

«Sen git!»

Subay, Mustafa'nın ardındaki polise söylüyordu bunu. Ne var ki, kime söylediğinin belirtisini onun yüzünde göremiyordu Mustafa. Ardında biri kıpırdamış, kapıyı kapatmıştı.

Başını sanığa çevirdi subay. Çok önemsiz bir işle uğraşıyordu sanki:

«Oturun.»

Soluk sarı iskemle hemen yanıbaşında, masayla kapı arasındaydı. Oturdu. Hücrenin soba borusu deliğinden kendini birazcık ele veren İstanbul'un daha büyük kesimini, denizden daha büyük bir bölümü, iskelenin tümünü, vapurların beyaz köpükler içinde devinimini, küçük teknelerin kıpırtılarını, yakından geçen güvercinlerin gökyüzünden düşer gibi uçuşlarını izledi kara, kalın, geçme demirli pencerenin geniş çerçevesinden. Ergun Atılgan'dan kimbilir kaç kez dinlediği devrimci öyküleri yankılandı kafasında. Bir devrimci lidere yapılan işkenceleri anlatıyordu. «Soymuşlar, dövmüşler, sonra da karakışın ortasında demir kafesli pencereye bağlamışlar. Sabaha dek. Dışarda kar, fırtına.» Pencere çerçevesinin üst yanındaydı bakışları Mustafa'nın. Denizin mavisiyle göğün mavisi dolduruyordu çerçevenin büyük bölümünü. Maviyi, kare kare geçme kara demirler bölüyordu.

«Adınız?»

«Mustafa.»

«Soyadınız?»

«Taşkesen.»

«Doğum yeri ve yılı?»

«Ç ...., 1927.»
«Babanızın adı?»
«Sait.»
«Ana adı?»
«Gülizar.»
«Işiniz?»
«Tiyatro sanatçısıyım.»
«Ucretiniz?»
«Üç yüz elli lira.»

Sorular, yanıtlar birbiri ardından sıralanırken tutanak yazmanı sanki ezbere yazıyormuş gibi şıkırdatıyordu yazı makinesini. Son yanıtında, onun başını kaldırdığının ayrımına vardı Mustafa. Sorgucu subay da kıpırdamış, duralamıştı biraz. Yazmanın bakışları ona döndü. Subayın dudaklarındaki alaycı gülümseme gözünden kaçmadı Mustafa'nın. Nice yıllar devlet kapısında ömür geçirip bu parayı elde edemeyenlerin sayısı az değildi. Uğraşının daha başlarında bulunan birinin ayda bunca parayı alması neyse ne, ama kendisini böylesine koruyan devletine karşı bozguncu eylemlere girişmesine ne demeli?

«Hıh!» demişti subay.

Bu «hıh»lamayla alaycı gülümsemesine biraz da acıma duygusu karıştırmıştı. Daha birçok anlam çıkarabilirdi Mustafa. Çıkaramayacağı bir şey vardı yalnız. «Tuhaf, bunca parayı rahatca tepebildiğine göre, acaba inandığı şey...»

Önündeki kâğıttan başını kaldırdı sorgu yargıcı, döndü:

«Gizli Türk komünist partisine girmek, hücre kurmak, aidat vermek, bu yolda faaliyet göstermek, propaganda yapmaktan sanıksınız. Komünist partisine sizi kim aldı, tüzüğünü okudunuz mu, kimlerle hücre kurdunuz, ne kadar aidat verdiniz, ne gibi faaliyetler gösterdiniz? Anlatın.»

Sorusunu bu biçimiyle başkalarına da çok yönelttiği belliydi. Suçlamayı dinlerken renk vermekten kaçınmayı başarmıştı Mustafa. Ama yüreğindeki acı kaymayı önleyemedi. Suçlamanın ardından gelen sorulu sözcükler sorgu yargıcının ağzından dökülürken, başını tuhaf bir biçimde kıpırdattı, boynunu uzatırmış gibi, oturduğu yerden hoşnut değilmiş de ayağa kalkmak istiyormuş gibi şaşkın bir davranışı sürdürmeyi yeğledi. Gözlerini açtı subaya doğru. Bir karşı soru biçiminde bak-

tığının bilincindeydi. Bu kıpırdanışının, bu yavaş, sessiz devinimінin gizli anlamını seziyordu Mustafa. Haksız suçlama karşısında şaşkınlığa düştüğünü en etkili biçimde sezdirecekti sorgu yargıcına. Hiçbir ilgisi yoktu söylenenlerle. Olacak şey mi? Şaşılmaz mı buna?

«Hayır, asla.» diye yanıtladı güvenli, ama yumuşak bir sesle.

«Hıh!» diye yine o alaycılığıyla gülümsedi subay.

Renkli camın gerisinde gözleri görünmüyor, burun kanatlarının, dudaklarının yaygınlığında daha da büyüyordu alaycılığı. O da yüzüne verdiği bu anlamın bilincindeydi. Gülümsemesini kısa kesip ağırbaşlıca eğilmişti kâğıtlara.

Uzunca süren suskunluk her yanından sardı Mustafa'yı. Ne deniz dalgalanıyor, ne vapurlar deviniyor, ne güvercinler uçuyordu yükseklerde. Zaman da donup kalmıştı onlarla. Mustafa da donup kaldı öylece. Benzi attı. Bakışlarında ne soru, ne yanıt. Bomboş, suskun, uslu.

«Bu ilk sorgunuz daha. Usul bakımından. Buraya oturanların çoğu önce kabul etmezler suçlarını sizin gibi. Ama boşuna direnmenin anlamsızlığını sezip akıllı davrananlar da çıktı. Nasıl olsa söyleyeceksiniz siz de...»

Ses, suskunluktan daha dirençli tutuyordu Mustafa'yı. Suçlama sırasındaki ilgisiz, vurdumduymaz anlamla doldurdu yine bakışını, duruşunu. Böylesi davranışlara alışık olmalıydı yargıç. Gülümsedi. Yayıldı etli dudakları:

«Hıh!»

Kara gözlüklerin altında, yayılan burun kanatlarının, etli dudakların alaycılığıyla birleşince «hıh»lamanın etkisi büyük oluyordu Mustafa'nın üstünde. Sorgu yargıcının söylediklerini de şöyle böyle duyuyordu. Birtakım hukuksal sözcükler sıralamıştı. Türk ceza yasasının falan filân maddelerine göre tutuklanma, «ihtilattan men» gibi sözler geliyordu kulağına. Makineden çekilip çıkarılan kâğıt masada ona doğru kaydırıldı.

«İmzalayın.»

Doğruldu Mustafa. Kâğıdın yanındaki kalemi aldı, yazıya gözattı. Kimliğiyle ilgili satırları çabucak gördü. Elinde kalem, öylece durdu. Sorgu yargıcı da, tutanak yazmanı da sessizce

süzüyorlardı onu. Yargıcın rahatlığı, alaycı gülümseyişi, ilgilenmezmiş gibi az yana dönüşü, üstünlüğünü sezdiriyordu. Ama kedi fare oyunu türünden bir şeye yorumlamadı bunu Mustafa. Daha da ezilmişti bu yüzden. Ona eziklikten kurtulma olanağını da veriyordu sorgu yargıcının ilgisizliği. Öyleyse savunmalıydı kendini. Gözü önünde yazılı «üç yüz elli lira»dan aldığı bir anlamla birleştirdi bu savunma güdüsünü. Aldığı büyük aylığa karşın başkaları için gösterdiği özverinin övüncünü duyumsamak, duyumsatmak gerekti:

«Ya imzalamazsam?»

Oralarda değildi sorgu yargıcı, umursamazdı:

«Imzalamayın.» dedi. «Bir şeyi değiştirmez. İmzalamadı diye açıklama koyarız altına.»

Tutanağı imzaladı Mustafa.

«Götürsünler.»

Yazman kalktı. Kapıya yöneltti Mustafa'yı.

«Tutuklama kararına itiraz edebilirsiniz.» dedi sorgu yargıcı.

Sözün sonunu dinlemek ister gibi döndü Mustafa.

«Bir daha çağırılacaksınız. Düşünün. Sizin için daha iyi olur.»

Kuş hafifliğiyle indi iki basamağı. Bastığı yeri bilmiyordu. Ne var ki, şaşkınlığındandı bu. Hücresine girdiğinde, ilk kez kapatılmış gibi bir duyguya kaptırdı kendini. Aradan dört beş gün geçmemişti sanki. Ergun Atılgan'dan öğrendiği gibi sürüp gitmiyordu işler burda. Sinirli, gergin gezindi iki adımlık yerde. Her iki adımın sonunda, uzun bir yol almışcasına duruyor, dönüyordu. Her dönüşte de, ardında bir başka Mustafa'yı bırakıyordu sanki. Mustafa'lar birer birer parçalanarak çoğalıyordu hücrede. Öbür köşeyi bulduğunuda hışımla dönüyor, bir an duralıyor, karşı köşeye bakıyordu. Orada gördüğü ikinci ben'i, kimi zaman Ergun Atılgan, kimi zaman Demiray, kimi zaman Ayhan, kimi zaman Orçun oluyordu. Hücre arkadaşlarıydı bunlar. Ama içine tıkıldığı hücrenin değil, örgütteki hücre arkadaşları. Bunlardan ikisini yukardan aşağı, ikisini de aşağıdan yukarı ilişki içinde tanıyordu Mustafa, İçyüzüne bakılırsa, arada örgüt mörgüt olmasa da yıllardan beri süren arkadaşlığı vardı onlarla. Araya örgüt'ün girmesiyle ne tür bir ilişki oluş-

muştu aralarında?..

Soruyu yanıtlayacakmış gibi bıyık buruyordu Ergun Atılgan karanlığın içinde. Şimdi de en bilen, en yanılmayan, en önde görünen, her karşılaştığında yarın devrim olacakmışçasına inançlı, gür kahkahalı. Öyle bakıyor yine. Ama bakışı değişiveriyor birden. Kahkahası donup kalıyor, tavşan ürkekliğiyle bir o yana, bir bu yana dönüyor. Hücre toplantılarında böyle olurdu. Devrim'i de, yarın devrim olacağını da unutur, tüm duygusu, tüm düşüncesiyle polisce izlendikleri kuşkusunda yoğunlaşırdı. O zaman Ergun'un tedirginliğinde gördükleri, yaptıkları işin önemiydi. Bu konuyu en çok bilen Ergun olduğuna göre neden, ne zaman kuşkulanmak gerektiğini de bilir, diyorlardı. En tutarlı sözleri dinlemez, etkilenmezdi. «Yahu, Ergun, biz seninle eski arkadaşız. İş arkadaşıyız. Aynı okuldanız. Her gün buluşur, yer, içer, sinemaya gideriz, apartman komşularınla bir araya geliriz. O zaman kuşkulanmaz, tedirgin olmazsın da, arada sırada bu amaçla buluşmamız neden şaşkına çevirir seni?»

O zaman nasıl bakıyorsa şimdi de öyleydi Ergun karanlığın içinde. Mustafa görüyordu bunu. Ondaki çelişkiyi şimdi, şu anda yakalamıştı. Evet, Ergun çok bilen, bildiği için de çok kuşkulanan biriydi. Peki, tutarsız davranışlarını neye dayandırmalıydı şimdi? Demek bilgisinin içinde açıklayamadıkları, açığa vuramadıkları da vardı. Sürekli bocalamasının, sürekli tedirginliğinin nedeni bu olmalı.

Yumruğu kafasında patladı Mustafa'nın: «Tuh! Bunu şimdi anladım.»

Kuşkular büyümüştü Mustafa'nın içinde. Ne kuşkusuydu bu? İyi ayırmak gerek. Lif lif... Bir lifi ötekine dolamadan, hiçbirini ötekine karıştırmadan.

Baktı. Hücrenin en karanlık köşesinde, havada, boşlukta bir resim gibi duruyordu Ergun'un başı. Sarı bıyıkları kumral, kabarık saçları, kimilerinin Nazım Hikmet'inkine benzetmesiyle övünç duyduğu gülen gözleriyle.

«Neden söylemedin, Ergun?»

«Ben söyledim.»

«Neyi söyledin?»

«Her şeyi. Bir gün tutuklanacağımızı.»

«Ama bugüne dek polisin hiçbir zaman, hiçbir şeyi bilmediğini söylemedin mi? Istanbul'da tutuklama başladığında bunların kuru sıkı olduğunu söylemedin mi?»

«Söylemedim mi? Mustafa, Mustafa demedim mi? Ya çorap söküğü gibi giderse demedim mi? Şimdilik ilişkilerimizi kesiyoruz dem'im mi?»

«Anlamadım.»

«Anlasaydın, ahmak!»

Son sözü Ergun söylemişti, ama başı kayboluvermişti karanlığın içinde. Yerine kendisi geçivermişti. «Ahmak!» sözcüğünü öfkeyle, tiksintiyle bakan kendisinden işitiyordu Mustafa. Kıpır kıpır kıpırdıyordu yerinde. Elini yüzünde gezdiriyordu sinirlilikle. Bilemediği, kestiremediği ama üstüne yoğunlaştığı bir düşünceyi açımlamak için dürtüklüyordu kendini. Parmaklarının kemiklerini duyumsuyordu alnında, şakağında, çenesinde. Dişlerini sıktıkça sıkıyordu.

Demiray beliriyordu karanlığın köşesinde. Demiray'ın başı çileli anasıyla yer değiştiriyordu. Acıyla, sızım sızım bakıyordu Mustafa Demiray'ın anasına. Orçun'un başı görünüyordu. «Mustafa!» diye göz kırpıyordu o bilmez görünüp çok şeyi seziveren engin sanatçı duyarlığıyla. «Ne bu lan, Mustafa? Herifler bizim haritamızı çıkarmışlar.»

«Daha dur Orçun... Bu ilk sorgu. Elbette, Türkiye'de bir örgüt'ün varlığını biliyorlar. Soruları da bunun ötesine geçmiyor.»

«İyi, ama niye sen, niye ben? Niye Ergun? Niye Demiray? Niye Ayhan? Niye partili olduklarını sezip de sözümona bilmezden geldiklerimiz?»

«Kulak asma. Bir bok bilmiyorlar.»

Birden beliriyordu Ergun'un başı karanlık köşesinde. Az öfkelenir, öfkelenince de etkili olurdu. Etkilemeyi ters yoldan becerirdi yalnız. Bir çocuk gibi suskunlaşır, domuşurdu öfkelenince. Gülmek gelirdi insanın içinden. Ne var ki gülünmez. Değil mi ki, öfkesi örgüt işiyle ilgili, gülünmez. Ama şimdi gördüğü Ergun, gülünesi bir öfkeyle de bakmıyordu. Daha doğrusu, öfkesi anlayışa dönüşmüştü:

«Gördün mü?» diye fısıltısı uzandı hücrenin bir köşesinden Mustafa'nın öbür köşedeki kulağına. «Sen ne diyorsun Orçun'a?

Yalan değil miydi Orçun'a söylediğin? Benim gibi konuşmadın mı onunla? Onun için sus! Kendi kendinle konuşma boşuna. Sonunu bekle soruşturmanın. Parti disiplini bunu gerektirir. Kapıp koyvermeyelim kendimizi...»

Bu sözler kafasından mı, yüreğinden mi geliyordu Mustafa'nın? Bilmiyor, düşünmüyordu orasını. Ama rahatladı biraz. Oturdu. «Of of of!» çekti derinden...

Sıhhiye Alanı'nın ışıklı, ılık bir akşamıydı. Ulus'tan buraya kadar yürümüşler, lâflaya lâflaya gelip bir kaldırımın köşesinde çakılıp kalmışlardı. Edebiyat, sanat, politika, uluslararası ilişkiler, Çinde Mao'nun gerçekleştirdiği devrim, sosyalist blokun barış kampanyası, savaşa karşı kamuoyu oluşturulması, Vişinski'nin, Birleşmiş Milletler kürsüsünden ahmakların yüzüne tükürür gibi üstüste patlattığı nükteli sözleri konu edilmişti.

«Ne dedi Vişinski? Ha, ne dedi?»

«Güneşin altında sürpriz yoktur.»

«Ya Çu En-Lay'ın dediğine bak.»

«Sahi, ne dediydi, ne dediydi?»

«Kristof Kolomp daha Amerika'yı bulmadan önce Formoza adası Çin'e bağlıydı.»

«Hah-hah-hah!»

«Mustafa.»

«Söyle, Ergun.»

«Sana bir soru.»

«Sor bakalım.»

«Ülkede bir komünist partisi kurulsa, sana da...»

Ergun söylüyor. Mustafa Sıhhiye Alanının ışıltısını, insanların, otomobillerin gelip geçişlerini, buzlu cam parlaklığındaki gökyüzünü, baharın ılıklığını duyumsayarak görüyor. Aynı aydınlık, aynı açıklıkla işitiyor sözlerini.

«... Evet, sana da üye ol, deseler, girer miydin?»

Mustafa, alanının pırıltısını içinde duyuyor. Her insanın yüreğini, her insanın yüzünü okuyor sanki. Öylesine sağlam basmış ki yere, öylesine sağlam biliyor ki duygularını, düşüncelerini:

«Girmem.» diyor.

Ergun hiç bozulmuyor bu söze. Hep gülüyor. «Ama neden?» diyen bir soru da gülen gözlerinin ta içinde yine.

«Neden mi? Bak!» diye onun gözlerindeki soruyu yanıtlıyor Mustafa. «Önce komünizmi bilmiyorum. Bilsem üye olurdum belki. Sonra daha önemlisi, politikayı sevmiyorum.»

Yürüyorlar ışıklı alanda. Belki Ergun'lara yemeğe gitmişlerdir, belki ayrılmışlardır. Mustafa tutmuştur bekâr odasının yolunu. Belki önce karnını doyurmuştur ucuz tarafından.

Kıpırdadı somya üstünde. Anımsadığı olaylar, Ergunla konuşmaları yüzünde gülümseme olmuştu. O gün Sıhhiye Alanında Ergun'u yanıtlarken içi nasıl rahat, düşüncesi nasıl akıllı, duygusu nasıl süzülmüşse şimdi de öyleydi gönlü, aklı, yüreği. «Öyleydi de,» diye düşündü, «öyleydi de nasıl oldu bu?»

«Sosyalizm politika değildir.» diyor Ergun. «Bilimsel bir sonuçtur. Tarihin durdurulmaz akışı toplumları oraya götürecek. Kaçınılmaz.»

«Doğru da...»

«Elbet politikası var bu işin. Çünkü iki kampa ayrılmış dünya. Halk cumhuriyetleri, kapitalist, emperyalist ülkeler. Bugün için önemli olan sosyalizmi yaşama geçirmek. Denge ona göre kurulacak dünyada. Bu da politikasız olmaz...»

«Peki, ama ya iç çatışmaları?»

«Orda da herkes sosyalist mi sanıyorsun sen?»

«Tamam, orasını anlıyorum. Ben sosyalistler arasındaki çatışmadan söz ediyorum. İcra kuvvetini ele geçiren karşısındakini yok ediyor ertesi gün.»

«Bak, kardeşim...»

«Anlıyorum. Ben bu önderlerin her birinin ayrı ayrı doğru işler yaptıklarını, dünya sosyalizmine de, kendi ülkelerine de yararlı olduklarını kabul ediyorum. Ama bakıyorsun, adam bugün kahraman, yarın hain.»

«Öteki blokta yok mu?»

«Ama onlar pis, kokuşmuş.»

«Kokuşmuşluğun üzerine kurulan dünya az biraz kokuşmuşluk taşır. Kaçınılmaz... Bana bak.»
«Söyle Ergun.»
«Senin hem aklın eriyor, hem kaçınıyorsun. Asıl düşmanımız sensin Mustafa. Bir gün içeri alırlarsa beni, bu da vardı diyeceğim, söyleyeceğim adını.»
«Neden, niçin, neyin içinde vardı diyecek? Kestiremiyor Mustafa. Kestiremeyince de Ergun'a özgü hoş bir şaka sanıyor, basıyor kahkahayı:
«Hah hah hah!»
«Sen pembesin, pembe...»

Somya üstünde kıpırdadı Mustafa. Yüzü tatlı tatlı gülüyordu. Sağlam aklıyla sağlam sezinlemesiyle övünçlüydü. «Ben pembeyim pembe.» diye düşündü. «Pembeydim de neden girdim?»
Ikilem arasında bocaladı. Bir soru daha sordu içinden Ergun'a:
«Neden aldın?»
Of'ladı. Yanıt alamıyordu. Ama almış gibi sürdürüyordu düşüncesini: «Belki dediğin gibiyim. Ama göreceksin, namuslu bir aydın olarak çıkacağım işin içinden. Göreceksin. Çünkü ben...»

İzmir'de bir yakınlarının yanında çalışıyor Mustafa. Okuldan arta kalan zamanlarını böyle dolduruyor. Doldurmaya zorunlu. Sabah okul, öğleden sonra dükkân, gece ev, ders çalışabilirse ders, sabah okul... Ders kitaplarının çoğunu almış da değil. Babasına da bir şey söylemiyor. İlle de kitap alacaksın diye tutturan birtakım öğretmenler var, onların ders kitaplarını ister istemez almak zorunda. Aklı bir karış havalarda. Okulda şiir yazan çocuklar var. O da yazmaya çabalıyor. André Gide'in «Dünya Nimetleri»ni anlayamıyor, ama anlamak gerektiğine inanarak okuyor. Garsonluk günlerinde bir masaya servis yaparken, genç bir çiftin aralarında konuştuğunu anımsamaya başlıyor, anımsadığından yüksek anlamlar çıkarıyor.

Kulağında o sözler: «Orhan Veli şiire yenilik getiriyor. Kalıpları yıkıyor.» Şaşkın şaşkın düşünüyor Mustafa. Ah, ah! Şiir miir, sanat manat, edebiyat medebiyat, tiyatro miyatro yüksek işler, ulaşılmaz şeyler... Ne yapmalı? Nasıl etmeli? Ah, ah...

Fırsat bulunca halkevine gidiyor akşamüstleri. Ucundan kıyısından bir oyuna katılıyor. Çeşmeden su içip düşman kovalamaya koşan yorgun asker rolünde, o küçücük rolde beğendiriyor kendini. Izmir Fuarında açıkhava tiyatrosunda görüyor sonra. Kral Oidipus'u, antigone'yi, Kibarlık Budalası'nı, Otelci Kadın'ı. Içinde bir coşku, bir özen. Nasıl etse de onlar gibi olsa. Seyrettikleri gözlerinin önünde. Aralarındaymış gibi coşuyor. Ama sanat yüksek iş, ulaşılmaz iş. Bakalım alırlar mı garsonu, tütün işçisini, terazi başı tezgâhtarını?

Kemeraltı'ndaki sergiden kitaplar alıyor. İki kez sınıfta çakınca anasıyla babası yüklenemiyor, çalış, para kazan diye. Boş zamanı var artık. Eski Yunan'dan bir oyun aldığı. Ezberliyor. Onlar öylesini oynuyorlar ya, elbet öylesini isterler.

Sınav gününü izlemiş radyolardan. Sabahın sekizinde sınav yapılaeak okulun bahçesine damlıyor. Bir süre sonra sahnede gördüklerini bahçede görüyor. Tanıyor kimilerini. Tiyatro okulunun müdürü burdaymış. Soruyor, öğreniyor. İşte, şurda. ilerdeki sırada oturuyor. İzmir'in sıcağı daha bastırmamış, bahçe serin. Çıplak kafalı müdürün yanında biri var, konuşuyorlar.

«Efendim, ben...»

«Söyle, çocuğum.»

«Tiyatro sınavına girecektim.»

«Biraz sonra başlayacak. Sırayla gireceksiniz. Dilekçe verdindi, değil mi?»

Eziliyor, büzülüyor.

«Hayır, efendim, ben...»

«Han kapısı mı bu, oğlum? Dilekçesiz olur mu?»

Süklüm püklüm çekiliyor önünden. Aşağı yukarı dolanıyor. Az sonra başlıyor sınav. Kapının önü karman çorman. Yirmi beş-otuz sınav adayı bekleşiyor. Sahnede gördüklerinden biri, sırayla içeri alıyor adayları. Saatler geçiyor. Ama dilekçeyle başvurup nasılsa sınava çağrılmayanlar konuşmaya başlıyorlar:

«Benim dilekçem yok.» diyor Mustafa ona sokulup.

«Bekle, girersin.»

Bu karmaşada sınava alınıyor Mustafa da. Çıplak kafalı müdür anımsıyor, ama olgun adam, belli, ses etmiyor.

İşte, o adaylar kalabalığı içinde görmüştü Mustafa Ergun'u. Kapının önündeki yirmi beş-otuz kişiden hiçbirini anımsamaz şimdi. Ama Ergun'u ilk görüşünü anımsar. Koridorda gezinirken büyük büyük adımlar atan, kendine güvenli, sınav heyecanından uzak, kimseyle yazgı paylaşmak istemezcesine söyleşiye girişmeyen, belki de kazansam da olur, kazanmasam da diyen biri. Kapıdan girerken her girene baktıkları gibi ona da bakıyorlar. O, bir eli kapı tokmağında başını çeviriyor, sanki yalnızca Mustafa'yla göz göze geliyor. Belli ki, o adaylar arasında Ergun da yalnız Mustafa'yı görmüş, yalnız Mustafa'yı anımsar.

«Biliyor musun Mustafa, ben seni hiç sevmezdim. Ta sınav kapısında gördüğüm o günden beri.»

«Ben de seni sevmezdim. Kaç kişiydik o gün sınava giren? Diyelim, otuz. Yirmi dokuz kişinin yüreği aynı duyguyla çarparken sen bambaşkaydın. Kimseyi umursamıyordun.»

«Oysa bir insanda ilk kez ne gördünse o doğrudur derler. Ne palavra!»

«Palavraymış ya!»

Böyle konuştuklarında, öğrenciliklerinin dördüncü yılındaydılar. Ergun, ciğerlerinden hasta olduğu için İstanbul'da hastahaneye yatmış, bir yıl sonra dönmüştü. Arkadaşlarıyla kucaklaşıyor, özlemini anlatıyordu dolu dolu. Yine de doğru dürüst arkadaş olmamışlardı Ergun'la Mustafa. Mustafa mı soğuk davranmıştı? Öyleydi belki. Çünkü çocuksu davranışları yüzünden kimse ciddiye almıyordu Ergun'u. Adı solcu'ya çıkmıştı, ama tutarsız davranışlardan kaçınmıyor, kendi kendine polislik üstlenen birkaç serüvenci çocuk da içinde, herkesle iyi geçinmek istiyor, bunda da gülünçleşiyor, aşırılığa düşüyor, alaya alınıyordu. Bu yüzden birkaç kafa dengi arkadaşıyla Mustafa eleştirdikçe eleştiriyordu onu. Bir kez eleştirisi, iyice hırçınlaştırmıştı Ergun'u. Boyuna bosuna bakmadan, utanmadan şikâyete gitmişti Mustafa'yı o çıplak kafalı müdüre. İşittiklerine göre müdür, «hadi oğlum, git işine» gibilerden başından savmıştı onu. İlkokul çocuklarına yaraşır davranışı uzun

süre gülme, alay, matrak konusu olmuştu aralarında. Uzun uzun süre dargın durdu Mustafa.

Okul bittikten sonra yeniden başladı dostlukları. Ama Ergun'la konuşmadığı günlerde Mustafa'yı bir kıyıya bırakmamak gereğine inananlar, arasıra onu görmeye gelirlerdi okula. Pazar günleri güneşli havalarda çıkıp dolaşırlardı. Üniversiteden bir kızla bir delikanlıydı bunlar. Sözü devrimciliğe getirirler, Mustafa da aklı erdiğince konuşur, Ergun'la devrimciliğin bağdaşmazlığını söylerdi. Mustafa'ya açıktan açığa «bireycisin, idealistsin» demezlerdi, ama sorunu böyle ortaya koymanın, bireycilikle, idealizmle bağdaşabileceğini dokundururlardı. Ergun'un ne yanlışları yoktu ki... Mustafa'nın bile bir bir anlatmaya gücü yetmiyordu. Kendinden on yaş küçük öğrencilerden borç para istemeler, borçlarını unutmalar, başkalarının dolabını karıştırıp dişmacunundan izinsiz almalar, bir günlüğüne gömlekler isteyip üstüne oturmalar... İşte, Mustafa da okulda yiyor, içiyor, cebinde para yoksa cumartesi, pazarları sinemaya bile gidemiyor, ama o ne yapıp edip sinemaların, çay salonlarının, toplu kır gezintilerine katılmanın yolunu buluyordu. Hele son günlerde öyle bir değişiklik olmuştu ki, baba zengini bir öğrenci gibi yaşıyordu. Kimseden sigara, borç para, dişmacunu istemiyordu. Okulda hastalara yapılan özel yemekleri tıkıştırması bir yana, dolabı ballarla, yağlarla, reçellerle dolup taşıyordu. Belki yokluk günlerinde istemeye yüzü olsun diye, belki aldıklarının hiç değilse birazını ödemek için cebi paralı kimselere ucundan, kıyısından tattırıyor, tabağına koyuyor, Mustafa'ya da, Mustafa gibilere de koklatmıyordu. Uzatıp bir sigara bile vermiyordu.

Ama dostlukları yeniden başlayınca unutmuştu bunları Mustafa. Unutmak gerekti. İnsanlığın beklediği büyük devrimin, devrimlerin eşiğinde, kişisel kavgalara düşmeye, incir çekirdeğini doldurmaz ayrıntılara saplanıp kalmaya gerek yoktu. Mustafa o zamanlar, kendine bireyci denmesine neden olan kaygılarında haklı olduğuna inanır, ama bu inancını, yüreğinin, kafasının bir köşeciğinde saklamayı da ayrı bir üstünlük sayardı. Bu yüzden Ergun'un küçük hesaplarını, kişiliksiz tutumunu, bencilliğini başka türlü yorumlar olmuştu. Neden mi? Yanıtı kolaydı bunun. Çevresine bakıyordu Mustafa. İş arka-

daşlarının çoğu, şurda burda tanıdıklarının çoğu çıkar peşindeydi. Para üstüne para koymanın, gelirlerini artırmanın, sivrilmenin, koltuk kapmanın yollarını arıyordu tümü. Dahası, birazcık aklı erenler bile, toplumsal ilerlemenin yasak doğrularını fısıl fısıl konuşuyorlar, ama kendilerine bir zarar gelmesinden korkarak toz oluyorlardı ortadan. Kısaca, doğru bildiklerini söylemekten kaçınıyorlardı. Ergun bencildi, evet. Kişiliksizdi, evet. Çocuksu davranırdı, evet. Ama büyük gerçeğe kulak tıkamamış, üstelik kendinden çok daha önce savunucusu olmuştu. Öyleyse kulak tıkayan, gözardı eden benciller mi yeğlenir, yoksa tutarsızlığına, küçük hesaplarına karşın devrimci Ergun mu?

Bu arada küçük bir ayrıntıyı içi cızlayarak düşünebiliyordu Mustafa. Bencilliğin, bencil davranışın küçüğü, büyüğü olur mu? Tolstoy ne demiş? «Bir kadınla zina etmeyi düşünmek zina etmekle birdir.» Bir midir? Acaba? Öyle ya... Örgüt ilişkileri içinde hem korkmuş, hem de Ergun'un kişiliğinde bu çelişkinin tutarsızca dışa vurduğununu acıyla gözlemlemişti Mustafa. Eylemin kişisel yanlışlıkla zedelenebileceği, korkusunu daha da büyütmüştü. Ne ki, korkusunun, içine girdiği eylemden mi, Ergun'un tutarsız tedirginliğinden mi kaynaklandığını bilemiyordu o zaman. Ergun'un içyapısındaki çürüklükle korkusu içiçe geçmiş, yüreğinin sızlamasının nedenini açık seçik görememişti. Şimdi görüyordu. Görüyor muydu?

Birden yeni bir gerçekle burun buruna gelmekten korktu Mustafa. Çünkü gerçeğin görünümü, içinde bulunulan koşullara göre değişiyordu. Örgüt'e girmeden önce komünist olmadığına inanıyordu; o günün bir gerçeğiydi bu. Örgüt'e girdikten sonra Ergun'un küçüklüklerini, bencilliklerini görmemek de, o koşulların gereği bir başka gerçekti. Şimdiyse bu hücredeki gerçek büsbütün başkaydı artık. Gerçek ayrıntılardan arınmış, elle tutulur, gözle görülür olmuştu. Buraya belli bir nedenle tıkılmadı mı? Tıkanlar, ne Ergun'dan, ne de bir başkasından ayrımlı görmeyeceklerdi onu. Şimdiki gerçek, bu ayrımsız, katı koşulları bilmeyi gerektiriyordu.

Az önce Ergun'un imgesine karşı söylediğini bir kez daha söyledi:

«Dayanacağım. Dayanacağım. Göreceksin, bak...»

Daha çok düşünmemek için kestirip atmıştı böylece. Ne var ki kolay olmuyordu bu. Dört duvar, karanlık hücre, kendiyle konuşmaya itiyordu insanı. Aklından yüreğine, yüreğinden aklına gidip geliyordu sözler: «Evet, sorular soracaksın, yanıtlar vereceksin, kaçınılmaz bir durum burda bu. Ama dikkat et, düşlerin karanlık kuyusuna düşmeyeceksin.»

Gelgelelim düşlerin bin bir türü içindeydi Mustafa. Bu da başka türden bir kurtuluş yoluydu onun için. Kanat çırpan kuş sürüsünün çırpınışları gibiydi çağrışımları. İnce eleyip sık dokumasını engelliyordu bu çağrışımlar. Anıları, kuşlar gibi kanat çırpmasa, yakaladığı bir düşünce saplantıya dönüşecek, o düşüncenin belirsiz gerçekliğinde yoğunlaşacaktı. Zamanı duyumsamadan, gönlü rahat beklemenin bir yöntemiydi ki bu, aklıyla değil, duygularıyla bulmuştu. Bir şey daha bulmuştu duygularıyla. Çağrışımlarını sık sık kullanmak. Geçmişi tüm ayrıntılarıyla anımsamamak. Her şeyi bitirirse zaman geçmezdi burda. Bilincinde değildi, ama sezinlemişti. Zamandan başka her şey pintice kullanılmalıydı burda.

Kapı açıldı. Bu kez ilk gördüğü şey, kapı önüne konan kazan oldu. Kısa sakallı, kısa saçlı, eski gömleği, eski pantolonu tüm gövdesini saran, tıknaz, hayvansı bakışlı adamın bir eli, kazandaki kepçeyi sapından tutuyordu. Fasulye mi, nohut mu vardı ılık, rengi dönük suyun içinde? Ayrımına varamadı Mustafa. Dayanılmaz bir istek duydu kazandaki yemekten atıştırmak için. Bakışları, tıknaz adamın anlamsız gözlerindeydi. Yarı açık kapının ardından nöbetçi polis göründü birden. Karısına yazdığı mektup kâğıdını getiren, dolmakalem veren, gençten, sarı bıyıklı polisti bu:

«Tabağınız yok mu?» dedi fısıltıyla.

«Yok.»

«Kızılay yemeği. Tabak aldırın isterseniz, size de verelim. Ekmek aldınız mı?»

«Aldım.»

Birkaç saat önce kapısını açmışlar, bir asker tayını uzatmışlardı. Yumuşak, mis kokulu ekmeğin kıyısından koparıp koparıp ağzına doldurmuştu. Ekmek somyanın başucu köşesinde

duruyordu şimdi. Titizlikle açıp okuduğu kesekâğıdından bozma gazete parçası üstünde.

«Isterseniz aldırın bir tabakla bir kaşık. Bugün olmaz, ama bundan sonra kızılay yemeği gelince alırsınız.»

Şaşkın, kararsız duruyordu Mustafa. Kazana bakıp soğuyan sıcağını düşünüyordu yemeğin.

«Paranız yok mu?»

«Var.»

«Yoksa müdüriyet borç verir. Para gelinceye kadar idare edersiniz...»

«Var.» diye elini cebine attı Mustafa. «Aldırıverin lütfen. Biraz da peynir alsınlar. Para yeterse helva da. Olmazsa üzüm. Ne olursa işte. Üste para artarsa sigara da alsınlar, birinci...»

Mustafa'dan aldığı on lirayı ardındaki jandarmaya uzattı genç polis:

«Bir tabakla bir kaşık al. Peynir, üzüm, üstü kalırsa sigara.»

Jandarma, hücrenin numarasını ezberden biliyordu:

«On üç numara.» diye söylendi elindeki kâğıda yazarken. «Üzüm mü, helva mı?»

Genç polis, Mustafa'nın kararsızlığını sezmişti:

«Üzüm de olur, helva da.» diye yanıtladı onun yerine.

«Ha, şey de rica edeceğim. Bir dilekçe kâğıdı.»

Sorulu baktı genç polis. Bakışını yumuşakca yanıtladı Mustafa:

«Hakim Bey, tutuklamaya itiraz edebileceğimi söyledi.»

«Olur.»

Genç polisin umarsız bakışı gözünden kaçmadı Mustafa-nın.

«Ben veriririm. Getiririm size kâğıt.»

Yemek dağıtan, hayvansı bakışlı adam kıpırtısız duruyordu. Övendireyle dürtüklenmeyi bekleyen hantal bir öküz gibiydi. Ötekiler çekilirken kavradı kazanı iki kulpundan. Kapı kapandı.

Mustafa gezinmeye başladı iki buçuk adımlık alanında. Günleri saydı yeniden. Altı gün, on altı saat, hayır, on yedi, belki de yirmi saat olmuştu buraya tıkılalı. Ne çabuk geçiyordu günler? Zaman da değişiyordu koşullara göre. Örneğin, bir

kahvede, bir meyhanede, bir köşebaşında arkadaş beklerken saatler geçmek bilmez. Kapatıldığının ilk günü, ikinci günü böyle olmuştu. Saatler, dakikalar geçmek bilmiyordu. Gözleri aralanıyordu uykusunun arasında. Yine hücrede olduğunun bilincine varıyor, sonra nerde olduğunu unutmak istercesine gözlerini kapayıp uyuyordu. Sabahları, müdüriyet'in uzak koridorlarında uğultular gelirken, soba borusu deliğinden süzülen beyaz ışınlar yoğunlaşırken, tramvayların çınçınları, vapurların düdükleri, kentte günlük yaşamın başladığını belirten büyük sesler kulağına dolarken gözlerini açıyor, o gün kendini neyin beklediğini bilemeden ayağa kalkıyor, bir şeye hazırlanıyordu.

«Tanrı mutludur.» demiş Pascal. «Çünkü sonsuzlukta yaşar. Hayvan mutludur, çünkü an'da yaşar.» Birden bunu aklından geçirdi Mustafa. Sorular, yanıtlar yine başladı. «Tanrı olmadığım gerçek. Ama zamanı da unuttum. Öyleyse hayvan mıyım ben?»

«Hayır, hayvan değilsin, çünkü mutlu değilsin.»

«Pascal demiş ki, Tanrı mutludur bunun için, hayvan mutludur şunun için. Ama insan mutsuzdur. Çünkü ne sonsuzlukta yaşar Tanrı gibi, ne an'da yaşar hayvan gibi...»

«Ama ben de an'da yaşamaya başladım.»

«Acaba? An'da mı, sonsuzlukta mı?»

«Ulan, dur bakalım şöyle. Allah mısın sen? Sonsuzlukta yaşamak Tanrı'nın işi dedik ya...»

«Demiş ya, lan! Pascal demiş öyle. Hem o sözü de ne zaman demiş? Öyle dediği için mi yazmış Fransız ozanı o dizeleri? Blaise Pascal adında biri / Tatara titiri...

«Oktay Rifat da Türkçe'de karşılığını bulmuş. 'Peyami Safa adında biri / Tatara titiri.' Sözlerle oyalanıyorsun.»

«Sözlerle oyalanıyorum. Hah-hah-hah! Tatara titiri sözlerle. Kendi durumumu, içinde bulunduğum koşulları, tatara titiri heriflerin tatara titiri düşünceleriyle açıklamaya çalışıyorum. Hah-hah-hah!»

«Hah-hah-hah!»

Sustu. Kendini zor yoluyla susturmak ister gibi elini, yüzünde, çenesinde dudaklarında bastıra bastıra gezdirdi. Donup kaldı öylece.

«Gülme lan!»

«Kendinle konuşma, lan!»

«Delirirsin, lan!»

«Delirir miyim? Keşke, iyi olur. O zaman an'da yaşarım. Mutlu olurum. Hayvan gibi. Demek oluyor ki arkadaş, bir delinin hayvandan ayrımı yok. Deli duygusuz, deli vurdumduymaz. Deliyi döverler, acı duymaz.»

«Oyleyse delirmeli.»

«Ben akıllı olmayı seviyorum. Bak, bu adam çok akıllıymış.»

«Uzun boylu adam mı? Evet, evet, akıllıymış. Somyaya basmış, tavanın tahtalarını kazımış, takvim tutmuş.»

Uzun boylu adam gözleri önüne geldi. Güvenli, yavaş bir devinimle somyanın üstüne çıktı adam gözleri önünde. Elini kaldırdı tavana doğru. Rahatça yetişiyordu tavana. Başını da aşağı çevirmişti, ip üstünde usta bir canbaz gibi. Çile dolduran dervişleri andırıyordu, ama parlak, canlı gözleri, çocuksu çocuksu, umutlu umutlu gülümsüyordu. Buruşuk yüzün çilesiyle gülen gözlerin canlılığı arasındaki çelişkide de bir gerçek yakaladı Mustafa.

«Blaise Pascal doğru söylemiş.»

«Doğru mu söylemiş.»

«Canım, o günün doğrusu bugünün saçması oluyor. Ama o günün doğrusunu Pascal'a düşündüren nedeni bilmek gerek.»

«Neymiş o neden?»

«Ne bileyim? Mutluluk kavramı, Tanrı kavramı. Hem sonra insan ile hayvandan sözetmiyor muyuz şimdi?»

«Evet?»

«Oyleyse mutluluğu arıyoruz.»

«Arıyoruz.»

«Tanrı mutludur, hayvan da mutludur.»

«Pascal'a göre.»

«İnsan mutlu olamaz mı diyor Pascal?»

«Tanrıysa olur.»

«Olanaksız.»

«Olanaklı. Sök at bencilliğini yüreğinden. İnan yüzyıllar boyu insanın mutsuz yaşadığına. İnan bir gün mutlu yaşayacağına. İşte, uzun boylu adam da tıpkı böyle. Yüzünde insanoğlunun yüzyıllık yorgunluğu, çilesi. Gözlerinde geleceğin mut-

lu günlerindeki canlılık, gülümseyiş... Davranışlarında hiç aceleci değil... Çünkü varmak istediği yere bir gün ulaşacağına güveni tam.»

Mustafa bir sıçrayışta çıktı somya üstüne. Kıyısına bastı. Parmak uçlarında doğruldu. Gövdesini alabildiğine çekti yukarı. Orta parmağının ucunu bile değdiremedi tavana. Yorgun, bıraktı kendini. Yavaşça oturdu somyaya. Gözlerini kapadı. Kapı açılıncaya dek doldurmalıydı zamanı. Gözlerini yumdu. Kısa bir uykuya sığındı şimdi de.

Karnının açlığına karşın ekmekten koparmadı, helva, peynir paketini açmadı. Önce dilekçesini yazmıştı. Askerî Mahkemeye, evinden alınarak İstanbul'a getirildiğini, ilişiği olmayan bir eylemle suçlandığını, ileride 'mağsuriyetine meydan verilmemesi' için tutukluğunun kaldırılmasını rica ediyordu. Yazdığı dilekçeyi evirip çevirdikten sonra başını kaldırdı kapıya:

«Tık! Tık!»

Bir yanıt gelmedi. Ama üstelemedi kapıyı tıklatmayı. Çünkü genç polis yumuşak başlıydı, iyi davranıyordu. Belki yalnız kendisine. İkinci kez kapıya vurup ötekiler gibi «patlama be!» dedirtmenin gereği yoktu.

Az sonra açılmıştı kapı. Genç polis güleryüzüyle karşısındaydı. Dolmakalemi uzattı Mustafa:

«Teşekkür ederim. Lûtfen şu dilekçemi de veriverin.»

Genç polis dilekçeyi aldı. Görevi gereğiymiş gibi, ama isteksizce okudu şöyle. Ne düşündüğünü onun yüzünden anlayamadı Mustafa. Inanmıyor muydu haksız yere tutuklandığına? Başını kaldırdı genç polis:

«Veriyor musunuz bu dilekçeyi?»

«Hakkım değil mi?»

Onem vermedi genç polis. Dudak büktü belli belirsiz:

«Dilekçe vermek hakkınız.»

Şöyle bir başını çevirdi, sıra sıra dizili hücre kapılarında gezdirdi bakışını:

«Sizden başka veren olmadı da. Birkaç kişi yalnız.»

Mustafa, bu sözü yanıtlamak gereğini duyuyordu bir sezgili yanıyla. Kırgınlığa yol açmadan, gücendirmeden:

«Olsun.» dedi yumuşakça. «Onlar beni ilgilendirmez. Siz verin lûtfen. Hem hâkim Bey de hakkım oldugunu söyledi.»

Kâğıdı ikiye katlayarak elini sarkıttı genç polis:

«Olur, vereyim.»

Yine usulca, yine kapalı insanın acısına gizli bir saygıyla kapadı kapıyı.

Döndü, hemen paketlere uzandı. Kalınca bir tenekeden yapılmış sanısı veren kötü tabakla kötü kaşığa uzanmadı. Doğrucası, o kazandaki sıcak yemekten olsa tıka basa yerdi şimdi. Peynirle helvayı açtı tabağın içinde. Ekmeği aldı. Ardarda birkaç lokma attı ağzına önce. Sonra yavaşladı. Burda zamanın en akıllıca kullanılması gerektiğini anımsadı yine bilinçsizce. Hem yavaş yavaş düşündü, hem de bir ekmekten, bir peynirden, bir helvadan atıştırarak kara yüzlü, kalın duvarlara baktı. Sıkılı yumruğa, tavandaki çiziklere, delikten süzülen günışığına, kirli sarı ampule gelişigüzel baktı. Böylece hiçbir şey düşünmemeyi becerebildi. Jandarmaların kendi aralarındaki konuşmaya, açılıp kapanan kapılara, ayak seslerine boş boş kulak verdi. Sansaryan Hanının konukları saatlerini, dakikalarını belli ki, Mustafa gibi dolduruyorlardı. Ama ne demişti genç polis? «Sizden başka veren olmadı. Yalnız birkaç kişi...»

Yine sordu kendi kendine Mustafa. «Neden birkaç kişi?» Ergun dilekçe vermedi mi? Demiray vermedi mi? Dilekçe verilmez mi a budalalar? Sonuna dek kullanacaksın hakkını. Hayır, hayır, vermişlerdir onlar da. Polis doğruyu söyler mi hiç Yıldırmaya çalışır insanı. Kuruntulara, kuşkulara düşürmek ister, Polise inanılmaz. Ergun da böyle düşünür. Derdi ki: «Polise güvenmeyeceksin, inanmayacaksın.»

Sorunlarını çözümlemek için Ergun'un söylediklerinden başka bir anahtar yoktu elinde. Ne var ki, o anahtarın da her deliğe uymayacağını sezer gibi oluyordu. Bu sezginin umarsızlığıyla omuzları düşüyor, gözleri kara duvarda bir noktaya takılı, lokmaları yavaş yavaş atıyordu ağzına. Kimi zaman öylesine dalıp gidiyordu ki, çenesini oynatmıyor, lokmayı ezmeden, çiğnemeden ağzının içinde tutuyordu.

Kapı açıldığında bir kolu başı altında uzanmıştı somyaya.

Bir elinde tuttuğu sigaradan da derin derin çekiyor, savurduğu dumanların aldığı biçimlerle oyalanıyor, ömrünce beceremediği bir şeyi yapmaya çalışıyordu. Bir türlü halka halka çıkaramıyordu dumanları. Öylesine dalmış olmalı ki, kapı sesiyle birlikte fırlayıp kalkamadı ayağa. Genç polisin yüzünü gördü önce, sonra bir eli hücre kapısında durup bakışını. Dilekçeye yazdıklarıyla onun dilekçe üstüne söyledikleri geçiverdi aklından. Bir yandan da sıkıntıdan patladığını belli ederek toplandı.

«Giyinin.»

«Nereye?»

«Giyinin, giyinin.»

Terlik biçimi kullandığı pabuçlarının ardını kaldırıp geçirdi ayaklarına. Bağını düğümlerken, ceketini giyerken soruyordu hep bakışları genç polise: «nereye?»

Genç polis yanıt vermiyordu, ama hücrede bir tutuklunun aklına gelebilecek kötü olasılıkları da anımsatmak istemiyordu. Bu bakımdan işkillenmedi Mustafa. Ne yapacaklarını, nereye götürdüklerini söylememek kuraldı burda. Duruşlarıyla, bakışlarıyla renk vermezlerdi. Ne ki, genç polis bu kuralı bozuyordu. Nereye götüreceğini söylemiyordu, ama korkmaya gerek olmadığını duyumsatıyordu bakışları. Önüne kattı Mustafa'yı.

Nöbetçi polis masası başında uzun boylu, ivedi davranışlı başka bir polis bekliyordu:

«Bu mu?» der gibi kıpırdamıştı yerinde. «Gel benimle.»

Koluna girdi. Koşa koşa yürüdü, koşa koşa yürüttü sanki. Geniş basamaklardan bir kat aşağı indiler. Müdüriyet'in uğultusu büyüyordu giderek. Kat kat indikçe iş kovalayanları, kadınlı erkekli ordan oraya koşuşturanları gördü Mustafa. Her katta ayrı türden insanları görüyordu. Pasaport çıkartma peşinde koşanlar başka, emniyete çekilmiş birinin dertli, yorgun yakınları başka, bir odadan bir odaya çekiştirilen süklüm püklüm suçlular başka, başına dert açan ufak işlerin çözümü için hayıflana hayıflana bekleşen, koşuşan, kapı tıklatan esnaf takımı gibilerden kişiler yine başkaydı. Sansaryan Hanı'nın merdivenlerini tırmanırken görmediklerini şimdi şimdi görebilmeye başlamıştı Mustafa.

Alt kata indiklerinde kalabalık pazaryerini andırıyordu.

«Yüklen.» dedi polis. «Yatağın geldi.»

Evindeki eski kilimi tanıdı Mustafa. Denk açılmış, didiklenmiş, öylece bırakılmıştı. Eski valizleri de yatağın yanındaydı. Kilimi iki ucundan tuttu, yükü sırtına oturttu.

«Al şunu da.»

Valizi alabilmesi için dengi tek elle tutması gerekiyordu. Beceremedi. Denk sırtından düştü, düşecek.

«Hadi, yürü, yürü...» dedi polis.

Valizi taşımak ona kaldı böylece. Sanki karısına, sevdiğine kavuşmuş gibi, bir an önce hücreye kapanıp söyleşiye dalmak istiyormuş gibi ivediyle çıkıyordu merdivenleri. Geniş koridorlarda, yüksek ökçeli iskarpinleri üzerinde, yavaş ama güvenli yürüyen, boyalı, iyi giyimli, takmış takıştırmış birkaç kadının kendine şaşarak bakışına aldırmadı Mustafa.

Nöbetçi masasındaki genç polisi görünce gözleri güldü. Gelen yataktı. Bir bakıma hücreye onu daha sıkı bağlayan, hücreden çıkma düşlerini engelleycek bir şeydi. Ama bir haberdi bu. Onu dışarda düşünen biri vardı. Karısı, karıcığı. Mustafa az acı çeksin, sırtını dinlendirsin, iyi uyusun diye düşünüyordu.

Sırtındaki dengi somyanın üstüne koydu. Polisin masa başına bıraktığı valizi, iyi yürekli genç polis getirmişti. Mustafa'yla göz göze gelmeden kapıyı kapamadı yine. Mutlu, umutlu gülümsüyordu Mustafa. Yeryüzünde yalnız olmamanın verdiği gizli sevinç, gözlerinden, bakışlarından akıyordu. İşte, genç polis de bu sevinci anladığını belli ettikten sonra kapamıştı kapıyı.

Mustafa çabuk çabuk yaydı kilimi. Yatağı açtı. Yorganı bir kıyıya koydu. Bembeyaz çözme çarşaf dürülüydü, yaydı. Beyaz kılıflı yastığı yerleştirdi yerine. Yorganı, anasından, karısından öğrendiği biçimde koydu yatağın üstüne. Çarşafların beyazlığından fışkıran sabun kokusunu ciğerlerine çekti. Kilimin rengi, yorganın deseni, tek kafa konacak yastık, buruk bir gülümsemeydi dudaklarında, aktı akacak bir gözyaşının sevinçli acısıydı gözlerinde. «Karım benim,» dedi içinden, «karım, bir tanem...»

Sonra yorganın üstüne oturdu. İçerisinin yumuşaklığı olmuştu altındaki yatak. Hep karısı vardı gözleri önünde, hep

onunla konuşuyordu. Valizi dizleri üstüne aldı. Açtı. Bir pijama, bir atlet fanila, bir havlu, dişmacunu, diş fırçası, sarı kutusu içinde bir el sabunu, tıraş kremi, tıraş makinesi, bir yuvarlak ayna, —plastik çerçeveli, masaya konacak türden, destekli— bir gömlek, bir kilot... Birer birer açtı, baktı, birer birer dürdü, büktü, yeniden yerleştirdi. Her birinde karısının yüzünü görüyordu ayrı ayrı. Sürekli gülen gözlerini, acılı gözlerini, sevecen gözlerini. Alnını, kaşını, yanaklarını, burnunu, çenesini, ağzını. Ozverili bir anlamla yüklüydü tümü. Tuttuğu pijama elleri, ayna, sabun kutusu saçları oluyordu karısının. Okşuyordu birer birer, konuşuyordu. Saatler saati konuştu onunla böylece. Konuştu, konuştu, konuştu. Sonra aynaya baktı. Nasılım, diye sordu kendine. Siyah saçlarına, alnına, gözlerine, kaşlarına, burnunun ucuna baktı. Yalnız bunlardı görebildiği. Çünkü uzamıştı sakalı iyiden iyiye. Uzamış, tüm yüzünü kapatmıştı. Gözlerine baktı. Eski anlamını yakalamak istemişti gözlerinin. Sevindi. Yedi gündür bir değişikliğe uğramamıştı gözleri...

Yatılı okulda okumanın verdiği alışkanlıkla sırtında pijaması, omzunda havlusu, dişleri arasında fırçasıyla girmişti yüznumaraya. Çıktıktan sonra da kırık, karıncalı aynanın karşısına geçip nöbetçi polisin verdiği jileti takmıştı tıraş makinesine. Sakalları arasına bol bol sürdüğü kremi köpüklendirmiş şişkin beyazlıkları, sakalıyla birlikte yol yol kaldırıyordu şimdi. Tıraş kreminin kokusuna el sabununun kokusunu karıştırarak, kulaklarını, ensesini, alnının eline yağlı yağlı gelen yerlerini köpüklerle doldurdu. Köpükler sürüldüğü yerde ne kadar çok kalırsa temizliğinin de ona göre olacağını hesapladı. Dişlerini fırçaladı. Başında bekleyen jandarmaya aldırmaksızın ense kökünü, kulaklarının içini, dışını yıkadı suları çırpıştıra çırpıştıra. Havluyla ellerini, yüzünü, kollarını kurularken karısının yumuşak ellerini anımsadı, ama jandarmaya bu duygusunu belli etmemek için gözlerini yumdu o sırada, havluyu yüzünde tuttu. Genç polis, Mustafa'nın dilediğince oyalanmasına aldırmaz görünüyor, onun için de jandarma «hadi, hadi!» diyemiyordu.

Pazar gününün sessizliği yayılmıştı Sansaryan Hanı'na.

Aşağı katlardaki nöbetçi memurların ,yüksek sesle konuşmaları işitiliyordu kimi zaman. Geniş boşluklarda yankılanan seslerin ne dediği anlaşılmıyordu.

Mustafa, genç polise şöyle bir bakarak geçti. O ara genç polis de ona bakmıştı. İkisinin bakışı da aynı anlamda, aynı yumuşaklıkta. Mustafa, başını az eğerek teşekkür etmeyi uygun görmüş, genç polis de dışarda uzun süre kalmasına ses çıkarmamakla yaptığı iyiliği açığa vurmak istememişti.

Yatak, yorgan, köşedeki valiz, onun üstündeki tabakla kaşık, sırtındaki pijama hücrenin havasını değiştirmişti artık.

Aynayı çıkardı, baktı. Aydınlıktı yüzü. Uzun uzun inceledi yüzünü. Çocukluğunda ayna karşısında dil çıkarmalarını, gözlerini alabildiğine açıp yine de kendini korkutamadığını anımsadı. Varlığını, yaşadığını duyumsama güdüsüyle yineleyecek oldu o çocuksu davranışlarını. Gözlerini açmış, ağzını, burnunu çarpıtmıştı ki, sıkıntıyla attı aynayı elinden. Hücreye kapatılma nedenine uygun davranmayı yeğledi. Çocuk oyuncağı değildi bu. Karısı, şu aynayı oyun oynasın diye yollamamıştı yatakla, yorganla, yastıkla, gömlekle, tıraş makinesiyle birlikte. Kimbilir nasıl doldurmuştu bunları valize Kolay olmamıştır onun için de. Kolay olmuyordur evden işe, işten eve gelmek. Mahallenin, konu komşunun, dairedeki arkadaşlarının gözleri onun üstündedir şimdi. Sokakta yürüdükçe, bir yerlere girip çıktıkça bir tanıdık yüzle karşılaşmak istemiyordur belki. Bu durumda karısı, belki de kendinden beter tutuklu sayılırdı dışarda. «Oysa ben küçücük bir değişiklikle mutlu sayabiliyorum kendimi. Umursamazlığa kapılabiliyorum burda. Evet, evet, karımın yerinde olmak daha güç şimdi...»

Toplum öylesine acımasız, öylesine katıydı ki dışarda. Aralarına karışsa, nicelerinin selâm vermekten bile kaçınacaklarını düşünebiliyordu. O sarı saçlı, oyuncu bozuntusu karı, kimbilir neler demişti Mustafa'nın ardından. Elbette, yıldırım hızıyla yayılmıştı Mustafa'nın ortadan kaybolduğu tiyatroda. «Mustafa'yı polisler yakalamış! Ergun'u polisler yakalamış! Alıp götürmüşler!» Fısıldaşmışlardır böyle. Ağzı kulaklarına varmıştır oyuncu bozuntusu karının. Sarı saçlarını omuzlarında yellendire yellendire demiştir ki:

«Söylemedim miydi ben size?»

Tiyatroda, dinlenme salonunda oturuyorlardı bir gün. Gündüz oyunuyla gece oyunu arasındaki süreyi, dikdörtgen biçimi büyük masanın çevresinde toplanıp çene çalarak geçirirlerdi. Söz, nasıl olduysa, döndü, dolandı, güncel siyasal olaylara gelip dayandı. Demokrat Parti gericilere ödün veriyor diye yakınıyorlardı. Dündar, Halk Partisinin de, İsmet Paşa'nın da onlardan aşağı kalmadığını söylüyordu. Oyuncuların, hele o sarı saçlının bütün korkusu, kadınların, yeniden kara çarşaflara bürünme zorunda kalmasıydı. Ona göre Türkiye'ye böylesine yaklaşmaktaydı kara tehlike:

«Bizi eskiye döndürecekler.» diyordu. «Tiyatroyu miyatroyu kapatacaklar. Kadınlara çarşaf giydirecekler. Atatürk'ün heykellerini yıkacaklar, resimlerini yakacaklar...»

Demişti ki Mustafa da:

«Madem böyle düşünüyorsunuz Pakiz'ânım, sözde bırakmayın, harekete geçin. Siz bir sanatçısınız, aydın bir kadınsınız. Örneğin kadınlar birliği var. Girin oraya, söyleyin söyleyeceğinizi açık açık...»

Mustafa, içten benimsemediği bu sözleri, onların çelişkilerini vurgulamak için söylemişti, ama tüm bakışların kendine çevrildiğini görünce şaşırıverdi. Kuşkulu bir suskunluğa bürünmüştü sarışın oyuncu. Gözleri, fıldır fıldır dönüyor, orda bulunanlara bakıyordu bir bir. Mustafa, ne suskunluğa, ne de bakışmalara açık bir anlam verememişti o sıra. Dahası, bönce bir yorumla, yerinde söylenmiş sözünün, onları düşünmeye yönelttiği izlenimine bile kapılmıştı.

Oysa iki gün sonra Hulki Erez'i gördüğünde işin içyüzünün böyle olmadığını anladı. Sırasında ağabey olmuştu ona Hulki, sırasında arkadaş. Parmağının ucunu gözdağı verir gibi kaldırdı. Sözün sonunda söyleyeceğini, başında söylemiş oluyor, sözcüklerin gerçek anlamına basıyordu böylece:

«Ne dedin sen?»

«Ne demişim ben?»

«O gün dinlenme salonunda gericilik mericilik konuşmuşsunuz.»

«Konuşuldu.»

«Ne dedin?»

Sarışın kadının suskunluğunu, dokundurmalı bakışmaları-

nın gerçek anlamını o zaman bulup çıkarmıştı Mustafa:

«Dedim ki Pakiz'ânıma, madem böyle düşünüyorsunuz, girin kadınlar birliğine... Kadınlar birliği bu, Hulki. Bütün üyeleri, bakan, milletvekili, büyük memur, zengin tüccar karısı. Hepsi sosyeteden... Sana nasıl aktardılar?»

«Komünist propagandası yaptı demişler...»

«O karı demiştir bunu. Sana kim söyledi? O karı mı?»

«Hayır.»

«Kim söyledi öyleyse? Dündar mı?»

«Hayır. Sait Ertaş.»

«Ne dedi?»

«Söyle Mustafa'ya, ağzını sıkı tutsun, hepimiz yanarız sonra, dedi.»

Mustafa'nın açıklaması yeterli görünmüştü Hulki'ye, bakışları gözdağı verir gibi değildi. Ama Mustafa, Sait Ertaş'ın işkillenmesini anlayamamıştı. Ozandı oysa. Üstelik ilerici bilinirdi. Pot kırsa, onu da, Dündar'ı da gerçekten zor durumda bırakacak bir şey söylemiş olsa, neyse ne, ama öyle bir şey yoktu ortada. Neden kendisi gelip uyarmamıştı Mustafa'yı? Neden gidip Hulki'ye söylemiş? Doğaldı bir bakıma bu. Mustafa'nın Hulki'yi nasıl sevdiğini, onu etkileyebilecek kimsenin Hulki olduğunu biliyordu. Ne var ki, nasıl söylemiş olmalıydı Hulki'ye? Işkillenmede, korkuda aşırılığa düşmese Hulki böyle davranır mı? Işaret parmağını öyle kaldırıp gözdağı verir gibi onun söylediği sözü yineler mi?

«Hepimiz yanarız.» diyordu Sait Ertaş gibi.

Ağzı bir karış açık kalmıştı Mustafa'nın. O Sait Ertaş ki oturtmuştu Dündar'la Mustafa'yı karşısına. Çalışma odasında, sabahlığı sırtında, titizlikle ağızlığına taktığı sigarasını tüttüre tüttüre, kötü şiirlerini okumuştu. Marks'tan, Engels'ten, o sıra Mustafa'nın hiç mi hiç anlamadığı, daha sonra da anımsayıp yine anlayamadığı bir dille konuşmuştu. Çünkü ezberlenmiş gibiydi söyledikleri. Kalıplı oturuşuna, kalıplı sigara içişine uygundu. Devrimci ağızlarda bol bol yinelenen birkaç sözcüğün yanyana gelmesiyle geçmiş de, günümüz de, gelecek de açıklanıveriyordu. Bir başka zaman, bir başka biçimde yanyana gelirdi bu sözcükler. Bilenin, bilmeyenin diline geçer, yanyana sıralanırdı orda, burda. Artık değer, üretim araçları, üretim ilişki-

leri, üretim araçlarının ulusallaştırılması, anamal birikimi, emeğin somurulmesi, emek, anamal çelişkisi, sınıfsal savaşımda sınıf bilincinin oluşması...

Bacak bacak üstüne atarak, sabahlığını üstüne, en düzgün biçimde oturtarak, söz arasında sigarasından en etkili biçimde çekerek, dumanları sözün, kendince en uygun yerinde savurarak konuşmasında bir yalan sezinlemişti Mustafa. Diyecek tek sözcük bulamamıştı karşısında. Soru bile soramamıştı. Bir arada, okul çağına yeni gelmiş kızını almıştı odaya. «Söyle!» demişti ona. Kız da söylemeye başlamıştı. Övünçle gülüyordu ozan:

«Kendiliğinden söylüyor.»

Okul çağına yeni gelmiş, ama daha okula gitmeyen kızcağızın duru bir yüzle, o yüze yaraşmayan bir sesle söyledikleri, şiir biçiminde dizelerdi. Babasının az önce okuduklarından bir ayrımı yoktu Mustafa'ya göre. Ozan baba, bunları kâğıda dökeceğini, yayınlayacağını söylüyordu. Dahasını çocuğunda gördüğü, gülen gözlerinden, bakışlarını duvardan ayırmadan, tumturaklı sözcükleri, bir çırpıda biraraya getiren kızını dinleyişinden anlaşılıyordu. Dirseği çalışma masasında, eli çenesinde, fotoğraf çektirir gibi gülümsüyordu kızına bakarken. Yalandı bu. Pis bir yalanla karşı karşıya olduğunu sezinliyor, içi kararıyordu Mustafa'nın. Konuşulanlar doğruyu içerse bile, sözün doğrusu yalnız özünde değil, diye düşünüyordu bir yandan. Çehov'u, Çehov'un bir öyküsünü anımsıyor, yalanın biçimden de kaynaklandığı sonucuna varıyordu bir kez daha.

Çehov'un öyküsündeki delikanlı, sonradan yoksul düşmüş annesiyle yoksul bir evde oturuyordu. Yaşlı ana, eski, görkemli günlerini anımsıyor, babasının, annesinin, büyükbabalarının, büyükanalarının çifti çubuğu, hanı hamamı, uşakları, hizmetçileriyle övünüp duruyordu konu komşuya. Bir gün yine aynı telden konuşurken, «ah, benim çocukluğumda uşaklarımız, atlarımız, arabalarımız, konaklarımız.» filân derken, oğlu «yalan!» diye susturuvermişti kadını. Çehov ne diyordu bu duruma Diyordu ki, «yalan değil kadının söyledikleri, gerçek. Ne ki, delikanlı bir şeyi görmüştü. Yalan gözlerindeydi anasının, dudağının biçimindeydi, söyleyişindeydi...»

Büyük ozanı, ozan kızıyla başbaşa bırakıp sokağa çıktık-

larında patlayıvermişti Mustafa Dündar'a:

«Of. be! Bugüne dek böylesine canım sıkılmadı benim.»

Sait Ertaş'la bir sonraki karşılaşmalarında anlamıştı ki, Dündar bu sözü yetiştirmiş ona. Zaten becerisi büyüktür Dündar'ın söz yetiştirmede, onu buna katmada, arkadaşları birbirine düşürmede. Demek ki, Ergun'un onlar için iri iri, bilmiş bilmiş konuşması boşuna değilmiş. «Geç!» derdi Ergun kimi zaman, «Güvenilmez onlara!»

Ama Hulki için güvenilmez, demiyordu. Denemezdi çünkü Sait Ertaş bile görüyordu ki bunu, Mustafa'ya ulaştırılacak bir söz için onu araya koymuştu.

Geçmiş olaylar zinciri, belleğinde halkanırken birdenbire cız etti Mustafa'nın içinde bir şey. Bir köz düşmüştü içine. İyi sezinlediği pis bir gerçekti bu köz. Biliyor, seziyor ki, Sait Ertaş da, Dündar da buraya getirilmeyecek, hücrelere kapatılmayacak. Ergun'un güvenilmez yargısından bu sonuç çıkıyor ortaya. Ya Hulki? O getirilecek mi? Hulki için güvenilir kişi, demişti. Nedir insanı güvenilir kılan? Sait Ertaş'ın sözümona ozan duyarlığıyla söylemeye çalıştığı «tarihsel maddecilik»in açıklamasını doğru yapabilmek mi? Değil. Bunun doğrusunu bilebilen pek azdı aralarında belki. Diyelim, Sait Ertaş, Mustafa'dan da, Ergun'dan da, Hulki'den de daha iyi bilir bu konuda konuşmayı. Özünü de bilir diyelim. Ama küçücük bir ayrımı vardı onların Sait Ertaş'tan. Yalansızdılar. Davranışları sözleriyle uyum içindeydi.

Birden yeni bir ürpertiyle yandı yüreği. Hulki'yi de getirirler miydi buraya? Onun mavi mavi gülen gözlerini anımsadı Mustafa. Sözleri de, bakışları da sevgiyle yüklü olurdu. Uğraşındaki büyük yeteneğini her an duyumsar, duyumsatırdı karşısındakine. Uğraşında derinleşmek, daha iyisini, ondan da iyisini yapabilmek için çırpınır, didinirdi. Hayır, o gelmemeliydi buraya. O, uğraşıyla daha yararlı olacaktı topluma da, uğrunda savaşım verdikleri «dava»ya da.

«Tık-tık!»

Jandarma bir süre sonra açtı kapıyı:

«Ne var?»

«Yüznumaraya.»

Şöyle bir ardına baktı jandarma. Başka bir kapı açılmasın, bir başka tutukluyla karşılaşmasın.

«Gel.»

Yürüdü. Genç polis oturuyordu masa başında. Yüznumara kapısından girerken jandarma, oradan biraz ayrılacağını söylüyordu genç polise. Mustafa dışarı çıktığında ayağa kalkmış gördü polisi. Önüne düştü onun, hücresine doğru yürüdü. Bakışıyla sessiz bir teşekkür edecekti, bu amaçla dönmüştü polise, ama onun kapıyı kapatmadığını gördü.

«Biraz hava alın.» demişti fısıltıyla.

Genç polisin kendine neden iyi davrandığını yorumlayamamıştı. Ama onun insanca ilgisini geri çevirmenin gereksizliğine, dahası ilgisini yumuşak karşılamak gerektiğine inanıyordu. Öylesine bir eylemle suçlanıyordu, sorgulama, ayrıntılarını daha kavrayamadığı öylesine bir yöntemle yürütülüyordu ki, şurada, sıra sıra duran hücre kapılarının arasında, kesik kesik öksürükler duyulurken nöbet tutan, sıradan genç bir polisin uygulayacağı başka bir yöntem olamazdı.

Onun anlam veremediği bakışlarını yanıtlamak istedi Mustafa:

«Yerleştik işte. Battaniyeyi alta kodum.»

«İyi etmişsiniz. Geceleri soğuk olur hava.»

«Soğuğun da, sıcağın da farkında değilim vallâ.»

Güldü genç polis. Gülümsemesini karşılıksız bırakmadı Mustafa, az gülümsedi:

«Sorgum ne zaman yapılır dersiniz?»

Gülümsemesi yüzünde dondu polisin:

«Bilmem.» dedi belli belirsiz.

Sormaması gerektiğini, böyle soruları yanıtlamak istemediğini sezdiriyordu. Ne var ki, Mustafa'nın aklına bu tür konuşmaktan başka bir şey gelmiyordu.

Müdüriyet sessizlik içindeydi. Kimi zaman, aşağılardan yüksek bir bağırtının yankısı boğuk boğuk yaklaşıp yitiyordu hücrelere açılan koridorda.

«Tabakla kaşığı da aldık.»

«İyi ettiniz. Bazı günler kızılay yemeği gelir, yersiniz.»

Mustafa, tıknaz, hayvansı bakışlı adamın neyin nesi olduğunu öğrenmek istiyordu:

«Kızılay'dan mı o adam?»

«Hangi adam? Yemek dağıtan mı?»

«Evet.»

«O burdan. Daha doğrusu yabancı. Nasılsa düşmüş Türkiye'ye. Vatansız. Nüfusu da yok. Böyle işlere bakar müdüriyet'te...»

«Yaa...» dedi Mustafa, adamın öyküsünü düşünmeyi başka zamana bıraktı.

Genç polisin aklı da başka yerde:

«Oyuncu musunuz siz?» dedi.

«Oyuncuyum.»

«Benim de çok hevesim vardı. Ben de çıktım sahneye. Okulda filân... Olmadı. Nasıl giriliyor tiyatro okuluna?»

«Sınavla. Her yıl sınav açılır üç ilde. Ben İzmir'de girdim.»

«Bak, haberimiz olmuyor. Biz de bu mesleği seçtik işte. Bizimki de renklidir. Herkes için değil tabi. Ben Avrupa'ya çok gittim.»

Ne anlatıyor, niçin anlatıyor, gibilerden bakıyordu Mustafa.

«Vapurlarda görevli oluruz. Daha çok bizim gibi gençlere veriliyor bu gibi görevler...»

«Öyle ya.» dedi Mustafa, uyması gereken fısıltının dışında, sözünün anlamına uygun düşen bir fısıltıyla.

«Tık-tık!»

Bir kapı tıklatılmıştı. Aydınlık camların önünde belirdi jandarma.

«Tık-tık!»

«Bakıver!» diye seslendi genç polis jandarmaya.

Jandarma tıklatılan kapıya doğru yürürken polis, hoş bir gülümsemeyle kendini bağışlamasını ister gibi kapıyı kapamış, ama sürgülememişti. Tutuklu, hücresinden çıkarılıp yüznumaraya götürüldükten sonra kapıyı açtı yine:

«Görev.» dedi.

«Eh...» gibilerden bir mırıltıyla bunu doğal bulduğunu belirtti Mustafa.

Cansıkıntısına benzer bir baş sallayışıyla hayıflandı polis:

«Çıh çıh çıh!» dedi. «Bu hiç duramıyor. Sık sık çıkmak istiyor. Kolay değil tabi. Ama emir...»

Mustafa yanıtlamadı. Sözünü sürdürmekten cayıverir diye aşırı ilgi de göstermedi. Boş boş, sözümona yarım dinliyormuş gibi durdu öyle.

«Hele şurdaki.» diye elini kaldırdı polis, açık kapının yanındaki hücreyi gösterdi, «hep ağlıyor. Geldiği günden beri.»

Dinlerken bir yandan da düşünüyordu Mustafa, ama ivediyle düşündüğü üstüne daha da ayrıntılı düşünebilmek için zamanı çoktu; onu kapının kapanmasına bırakıyordu. «Bok.» dedi içinden yalnızca. «Ne var ağlayacak?» Omzunu kaldırıp boynunu bükmüştü böyle düşünürken. Bu davranışın, insan var çeşit çeşit anlamına geldiğini sezmiş olmalıydı polis:

«Kolay değil tabi.» dedi.

Birden aklına geldi Mustafa'nın. Nöbetçi polis masası yanında, hücrelere gelen koridorun karşısında, dayanılması daha güç bir yer vardı. Duvarda bir dolap:

«Geçende şeye götürdüler beni, fotoğraf çektirmeye. Anlaşılan burda biriyle karşılaşmayayım diye bir yere kapattılar, şurda. Uç beş dakika...»

«Tabutluk.»

Devrimcilerin dilinden düşmeyen tabutluk'u görmüş olmanın sevincindeydi sanki Mustafa. Sevinci bile aşıyordu duygusu, fıkır fıkır kaynıyordu içi. Eğleniyordu sanki.

Genç polis Akdeniz limanlarını anlatıyordu. Giysisinin kumaşını gösteriyordu. Nerden aldığını söylüyordu. Kaça alsa iyiydi? «Bir şey söyleyin bakalım.» Mustafa bir şey söylüyordu. «Düşün, daha çok düşün.»

Aklı başka yerlerdeydi Mustafa'nın. Ergun'un evinde oturmuşlar, konuşuyorlar. O zaman örgüt'ten filân haberi yok Mustafa'nın. Iki devrimci daha var Ergun'un evinde. Söz dönüp dolanıp bir türkücü ile bir ozana geliyor. Bir süre önce tutuklanmışlardı ya. Hapishaneden yeni çıkan biri anlatmış onlar hakkında. O anlatılan yeniden anlatılıyor. Ergun da dolu dizgin gülüyor onlar gibi, sövüyor, alkışlıyor. Kahkahalar gırla gidiyor. Mustafa dinliyor yalnızca. Emniyet'ten cezaevine getiri-

lince demişler ki Nuri As ile Mehmet Fira çevrelerini saran tutuklulara: «Tabutluğa soktular.» Emniyet'ten paçayı kurtarıp cezaevinde eski arkadaşları arasında rahatlayan tutuklular sormuşlar: «Nemene şey bu tabutluk?»

Ozanla türkücü sözleşmiş gibi demişler ki: «İşte böyle, tabut gibi. Sırtüstü uzattılar günlerce. Burnumun ucunda tahta. Karanlık. Günlerce...» Mezara konulan tabutu tanımlarlarmış el kol işaretiyle. Ötekiler durur mu? Kimi gülermiş kasıklarını tuta tuta. Kimi de, yalanın böylesine bozulup, anlatanların yüzüne tiksintiyle bakıp başlarlarmış volta atmaya sinirlerini yatıştırmak için.

Sözün sonunda, aman ne gülmüş, ne gülmüştü Mustafa. O da sesini uydurmuştu Ergun'a, öteki iki devrimciye. Basmışlardı dördü birden kahkahayı. Yoksa gülmemiş miydi Mustafa? Gülenlere değil de, öfkelenlere mi hak vermişti o zaman? Gülmekte yalanı bağışlamak yollu bir gençlik zıpırtıklığı mı sezinlemişti? Evet, evet. Gülmek şimdi geliyordu içinden. Koyun gibi bakıyordu genç polise. İçinde biriken katılasıya gülme isteği ile koyun gibi bakışının çelişkisini de duyumsuyordu bir yandan. Bir yandan da, kendi koyun gibi bön bakışını, genç polisin anlamsız bakışlarında görüyordu. Neler anlatıyordu? Stromboli'nin lâvlarını görmüş. Vezüv'ü görmüş. Aman, ne görkemliymiş, ne şaşılası şeymiş! Ucuz ozanların sözümona derin duygusallığı. Mustafa'nın eliyle tuttuğu bir nesne gibi oluyordu onun anlattıklarıyla. Yalnız ucuz ozanları anımsamıyordu şimdi. Türkiye'de bulunmayan her şeye, ağzı açık ayran budalası gibi bakan birtakım yalancı yazarların, kendi gözlemlerine en başta kendilerinin vurulduğunu görüyor, eliyle tutuyordu sanki.

«Aman, kardeşim, görülecek şey!»

Mehmet Fira ile Nuri As'ın tabutluğu, genç polisin Stromboli'si, dışardayken ilgiyle okuduğu nice ozanın, yazarın dizeleri, betimlemeleri Ergun'un evinde atamadağı kahkahalarla birleşmiş, hücre kapılarının arasında, Sansaryan Hanı'nın çatı katında bir tuhaf çelişkiye dönüşmüştü. Elinde olmadan gülüyordu Mustafa. Onun gülmesini, kendi anlattıklarına sanıp coştukca coşuyordu polis. Bir ara, Mustafa'nın gülmesini aşırı mı buldu, ne, duraladı, araştırarak baktı. Bunun da ayrımına vardı Mustafa:

«Çok ucuz almışsınız kumaşı.» dedi hemen. «Ben de bunu Kıbrıs'tan, Lefkoşe'den aldım, bakın. İngiliz kumaşı.»

Pantolonunu gösterdi. Valizin üstünde dürülü bükülü duran ceketini alıp incelesin diye uzattı. Hemen de bir başka düşünceye atlamıştı böylece: «İyiliğine iyilik. Sen kapıyı açtın, biraz oyaladın beni. Ben de sana kumaşımı gösteriyorum.»

«Kaça aldınız bunu?»

«Unutum. Ama on beş'eydi galiba metresi.»

«Güzel. İpek gibi.»

Söyleşiyi sona erdiren, kumaş konusunu enayice açması mı olmuştu? Yoksa bu kadarını yeterli mi bulmuştu polis? Ama hayır. Jandarma görünmüştü camların berisindeki aydınlıkta. Az önce yüznumaraya çıkan tutukluyu hücresine getirecekti. Jandarma da ona hoşgörülü davrandı anlaşılan. İyice baktı Mustafa. Burnunun ucu Anadolu güneşiyle kızarık, güvercin düşmanı jandarma değildi bu.

«Neyse, kapatayım artık. Biraz hava alın diye...»

«Teşekkür ederim.»

«Nöbet de değiştireceğim zaten.»

Kapı kapandı. Gerçekten biraz değişmişti dünyası. Aptal mı, akıllı mı, iyi mi, kötü mü, bir hesabı mı var, yoksa cansıkıntısını mı gideriyor polis? Aldırmadı. Düşünmedi bile. Ne olursa olsun, önü sonu pekâlâ iyi bir insan sayılırdı. Öteki polisleri görmedi mi? Höt zöt ediyordu hepsi. Otur! Kalk! Yürü! Giyin! Buyurmaya bayılıyorlardı? Hele o foto çekim odasına girdiği gün? Ulan, içeriye hayvan mı girdi? Fotoğrafını çektiğin kim Yüzüne bak bir, anlamaya çalış. Hiç değilse görevin gereği bir bak. Sakıncalı bir komünist mi? Sakıncasız bir komünist mi? Onlar bilirler. Komünistin sakıncalısı, sakıncasızı olmaz. Komünist dediğin aynı kalıptan çıkmadır. Dolduracaksın vagona, atacaksın Rusya'ya hepsini. Görsünler hanyaya konyayı. Fırsat verin de gösterelim hanyayı konyayı.

Ne demişti Dündar? Ağzını yaya yaya, bilgiç bilgiç, ağzından çıkana inanmazsan susmaya hazır, o güvenli davranışıyla demişti ki:

«Ne diyor bizimkiler, biliyor musun?»

«Ne diyorlar, Dündar?»

«On dokuz Mayıs Stadyumunda toplanalım. Halkın önün-

de. Halka açık. Bir yana İsmet Paşa'yla adamları geçsin, Falih Rıfkı'lar falan filân... Bir yana bizimkiler. Profesörlerimiz, doçentlerimiz, sıkı marksistler... Tartışalım. Koyalım Türkiye'nin sorunlarını ortaya. Onlar da, biz de söyleyelim düşündüklerimizi, ama özgürce...»

«Ne olur acaba?»

«Ne olur'u var mı? Halk şıp diye bizim yanımızda.»

Halkı görmek için soba borusu deliğine tırmandı. Yastığı ayak altına destek yapınca rahatca bakabiliyordu artık. Baktı uzun uzun. Galata köprüsünde koşuşan halkın On dokuz Mayıs Stadyumunda kimi alkışlayacağını bir türlü kestiremedi. İşte, az önce bir genç polis, adını da söylemişti, neydi adı, hah. Ertuğrul, evet Ertuğrul kapıyı aralamıştı iyilik olsun diye. Üstelik stadyumda İsmet Paşa'ya karşı konuşacak devrimcilerin neler çektiğini, onlara yıllarca neler çektirildiğini yakından biliyordu. İsmet Paşa bilmiyor muydu? Adnan Menderes bilmiyor muydu? Onlar da biliyordu. Hem de İsmet Paşa, daha cumhurbaşkanlığı sırasında Çankaya köşküne birtakım aydınları topluyor, bilimsel, sanatsal tartışmalar açıyor. Marks'tan Freud'a dek birçok konuda sözümona bilgisini artırıyor, viyolonsel çalmayı bile öğreniyormuş. İsmet Paşa'nın çağrısına uyup Çankaya köşkünde ağırlanan aydınlar arasında sol'un yumuşacık kesiminden saygın kişiler de varmış. Onları hangi köşeye oturtacaksın On dokuz Mayıs Stadyomunda? Kime alkış tutacaklarını kestirebilir misin?

«Ne olur acaba, Dündar?»

«Ne olur'u var mı? Halk şıp diye bizim yanımızda.»

«Bizim yanımızda, ha?»

«Tabi ya!»

«Ya?»

«Yaaa!..»

Ah, ah, ah! Şimdi Dündar kapalı değil bu hücrelerin birinde. Kimbilir, belki de aklı, polis Ertuğrul'la birlikte Staromboli yanardağında.

Çekildi delikten. Tak diye vurdu kafasına. «Otur oturduğun yerde lan! Yeter artık, düşünme!»

Sözünü dinledi. Gerçekten uslu uslu oturdu bir süre.

Mustafa, yurdundan uzak, belki de doğup büyüdüğü yerleri unutmuş, hayvansı bakışlı adamın kepçesine tabağını uzatırken polis Nevzat'ın az gülümsediğini gözden kaçırmadı. Alaycı değildi bu gülüş, acımalıydı biraz. Onun için soğuk karşıladı gülümsemeyi. Acınılması ağırına gidiyordu. Yurtdaşlık görevini yapıyordu Mustafa. Bunun bilincinde olduğu sezilsin istiyordu. Bu görev doğuştan verilmişti ona. Doğmuş, büyümüş, okumuş, elinden geldiğince öğrenmiş, hem ülkesinde, hem dünyada alttan alta yürüyen toplumsal değişimi sezmiş, kavramıştı. Inanmıştı. Öteki inanan arkadaşlarıyla, sözgelimi Ergun'la, gizli bir iççatışmanın bunalımını yaşayabilirdi. Ama kendilerini ilgilendiren bir sorundu bu. İçyüzüne bakılırsa polis Nevzat'ın gülümsemesinde böylesine çağrışımları gerektiren derin anlamlar da yoktu. Mustafa'nın sürekli işleyen düşüncesi, anıları arasındaki çelişkiler üretiyordu bunları. Giriştiği eylemin sonu, Sansaryan Hanı'nın on üç numaralı hücresine gelip tıkansa da, kepçedeki sulu nohutun tabağına bir an önce doldurulmasını, kapının hemen kapanmasını beklese de, ılık yemekten kaşık kaşık atıştırmayı düşlese de durumundan hoşnuttu. İyi yürekli polis Nevzat'ın gülümsemesini paylaşmadı bu nedenle.

Günlerdir sıcak bir yiyecek girmemişti ağzına. İlk kaşığı yutarcasına aldı. Ikinci kaşıkta ağzına attığının ne yenmez, yutulmaz bir şey olduğunun ayrımına vardı. Güçlükle çiğnedi nohutları. Suyunu çoktan indirmişti midesine. Bütün tatsızlık da suyundaydı zaten. Nohut haşlanmış gibiydi eninde sonunda. Bulanık suda, kaşığıyla ayırdı nohutları. Uğraştı, ama yenip yutulmaz olduğunu anladı sonunda. Bıraktı tabağı.

Kuru kuru atıştırdı ekmekten, ağzının pasını sildi. Dünden kalan peynirden atıştırdı. Peynir ekmek daha güzeldi, evet.

Uzandı yatağa. Biliyordu ki, bu yenmez yutulmaz kızılay yemeğine alışacak bir gün. Kızılay aşocağında kuyruğa girip kaşık kaşık yiyenlerin midesi mide değil mi? Belki de yağın en kötüsünü koyuyorlardı buraya gönderdikleri kazanın içine. Acaba?

Öte hücrede ağlayan tutukluyu düşündü. Anneciğinin bembeyaz masa örtüsünden, güzelim salçalı köftesinden, urfayağına pilavından, pırıl pırıl su bardağından, çatal bıçaktan yoksun bırakılıp hücrenin karanlığına atılmış olmalıydı. Ağlamaz

mı insan? Ağlar, ağlar. Hem de nasıl?

Mustafa, çocukluğunun bir döneminden sonra, babasının işleri iyiden iyiye kötüleşince açlıkla, yoklukla burun buruna gelmemiş değildi. O yüzden utandı tabağı yere bırakmasından. Günü gelsin, bak nasıl yersin? Günü gelsin, bak nasıl yutarsın? Köy yerlerinde, Tanrının günü yağsız bulgur aşına, tarhana çorbasına kaşık atanların önüne koy bu nohutu, bu kurufasulyeyi de bak, gör...

Kapı açıldı.

«Giyin.» dedi polis Nevzat.

Toparlandı. Tabağına yemek konulurkenki gülüşü, daha da büyümüş polis Nevzat'ın gözlerinde. «Sorgu mu?» diye geçirdi içinden, ama dile getirmedi kaygısını.

«Şunu nereye atsam?» dedi.

Gülmesi daha da büyüdü zeytin yeşili gözlü, genç yaşına karşın durmuş oturmuş görünen polis Nevzat'ın:

«Atarsın, atarsın... Yiyemedin mi?»

Yanıtsız bıraktı bu soruyu. Onu yemenin güçlüğünü söylemek ağzının açılmasına neden olabilirdi. Sevecen bakıyordu. Bir baba, bir ağabey övüdü çıkabilirdi ağzından. Mustafa giyinirken, onu yandan yandan süzüyor, tirendeki, polisliğini unutturürcasına o insanca acımalı bakışlarını anımsayarak, şimdiki duruşuna, gülüşüne daha değişik anlamlar veriyordu. Ceketini giydi:

«Nereye?»

«Gel, gel...»

Öylesine konuşuyordu ki, sevindirici bir şeyi gizlemek ya da sezdirmek istediği belliydi.

Çabuk düşünme gerektiği zamanlar ayrımına varamıyordu, ama bir haftalık hücre konukluğunun alışkanlığıyla gereksiz çağrışımlara da yer veriyordu. İçgüdüleriyle yaşıyordu sanki. İçinde, burdan temelli çıkıvermişcesine bir sevinç, polis Nevzat'ın peşine düştü.

Nevzat, masa başında ayakta bekleyen bir başka polise teslim etti onu. Demek ki, polis Ertuğrul'dan Nevzat almıştı nöbeti.

Demir çerçeveli camın ışıltılı aydınlığını, dilim dilim görünen parlak maviliği geride bırakıp loş, uzun koridorları geçtiler.

Kaç kez sağa, kaç kez sola döndüğünü, kaç adım ilerlediğini, kaç basamak indiğini bilmiyordu. Sonunda, kapılardaki siyah üstüne yazılardan anladı ki, müdürlerin, yüksekce memurların katına gelmiş. Bir kapıyı tıklatıp açtı polis. Sırtından usulca tutup Mustafa'yı içeri soktu:

«Gir.»

Kapıdan içeri bir adım atınca çakılıp kaldı yerinde Mustafa. Karısı karşısındaydı. Geniş odanın geniş aydınlık pencereleri berisinde, en belirgin dış çizgileriyle, bildiği saçları, omuzları, kollarıyla ileri atılmak ister gibi titriyerek duruyordu ayakta. Duruşu, bakışı, arkadan gelen ışıkla karanlıkta kalan yüzü iyi yürekliliğinin simgesiydi yine. Sevgiyi saygıya dönüştürmesini bilirdi. Sevgiyi ilk kez onda tatmıştı Mustafa. Cinsel doyumla insan sevgisi onda birleşmişti. Daha önceki sevgilerinin birer delikanlılık serüveni, kendini aldatma olduğunu o zaman anlamıştı. Sezdiği, anladığı, duyduğu, duyumsadığı dolu dolu birikti yüreğine. Biriken, tıkanma oldu yüreğinde birden. Kara, acı, yakan bir şey, duyguyu da, düşünceyi de aşan bir şey, yüreğinden gırtlağına yürüdü. Gırtlağı da tıkanmıştı.

Dilini oynatmaya, ağzını açmaya, gırtlağını canlandırmaya güç bulamadı kendinde. Yeryüzünde bir karısı vardı, bir de Mustafa.

Koşarcasına atılmıştı ileri. Sağ yanındaki açık kapıdan gözucuyla görmüştü o sıra. Ergun Atılgan'ın karısı Mediha'ydı gördüğü. Karanlığın içinden günışığına çıkarılmış bir adamı gözlüyordu o da. Karanlığın içinden çıkarılmışlığın, soluksuzluktan bunalmışlığın acısı gırtlağındaydı Mustafa'nın. Kucaklayıverdi karısını çevresindekileri görmeden:

«Sen mi geldin?» demişti patlayan bir sesle.

Patlayan sesi, boşalttı birdenbire Mustafa'yı. Boşalımı iri gözyaşları olarak dökülüyordu yanaklarına, burun kıyılarına, dudaklarına. Karısının araştırıcı, araştırırken bir güvercin kafası kıpırtısıyla oynaşan bakışlarını gördü. Hoşnut değildi Mustafa'nın ağlamasından. Yenilgi belirtisiydi bu. Otuz yaşına yaklaşan bir adama, inanmış bir devrimciye yaraşmıyordu. Karısının bakışlarındaydı bu anlam. Güvercin titremesi gözbebeklerinde bağışlayıcılık da gizliydi. Ya Mediha? Yan odadan hıçkırıkları işitmiş, birdenbire böbüre dönüşmüştü duyguları belki.

Ergun'u da ona göstermişler, belli. Ergun'un davranışı kendisininkine benzemediyse övünmez mi? Mediha? Övünsün. Utanması gerekmez mi Mustafa'nın? Gerekmez.

Biliyordu ki, ağlaması ne korkuyla, ne yılgınlıkla, ne çözülmekle ilgili. Ağlaması haksızlığa başkaldırı. Haksızlığı soyut bir kavram olarak düşündüğünü biliyor. Özgürlüğünü alanların maşa olduklarını biliyor. Toplumun, topluma verilmiş piramit biçimi düzen içinde görüyor onları. Bu pis düzenden kopmak, tek başına yaşamak, yaşarken yeryüzünde bir köşenin karısıyla kendisine verilmesini istemek doğal hakkı. Ağlarken yoğunlaştığı duygu bu. Utanmıyor işte. Utanmaması gerek.

Hıçkırıklar karşısında sessizdi karısı. Oldu bittiye gelen sarılışmayı daha başından önlemek istemişlerdi:

«Yaklaşmak yok, ama... Yaklaşmak yok... Eşiniz görmek istedi. Yoksa yasak. Biliyorsunuz...»

Boşalımı tükenmişti Mustafa'nın. Bir adım açıldı karısından. Çevresindekileri gördü. Uzun boylu müdür ile yaşlıca zayıf adamın kendini süzüşlerini gördü. İlk gün hücre kapısında, üstperdeden nasıl bakmışsa, başını aşağı yukarı nasıl sallamışsa yine öyleydi yüzündeki anlam. Tiksinç, yerden yere vurulası, boğazlanası, ayaklar altında ezilesi bir siyasal suçlu vardı karşısında sanki. Insan bile değildi. Bu hücreleri boşuna dolduruyorlar, memurları boşuna bekletiyorlardı. Hemencecik yok edilse bunlar, daha iyi olurdu.

«Yalnız mı geldin?»

Kurallara uygun karşılık verdi karısı:

«Evet.»

«Neyle geldin? Tirenle mi?»

«Evet.»

«Annen baban nasıllar?»

«İyiler.»

«Nerde kalıyorsun?»

«Otelde.»

Kadıköy'de oturan teyzesinde kalmıyordu demek. Aklından geçirdiğini söyleyemedi. Mustafa.

«Ne zaman gidiyorsun?»

«Bu akşam. Tirenle.»

«Daha çok kalma, git.»

Müdürün bir gölge gibi kıpırtısı konuşmanın yeterli olduğunu söylemişti. Geriledi birkaç adım. Şimdi de fıldır fıldır dönen iki göz, hemen üç beş karış ötesinde, tam karşısındaydı Mustafa'nın. Gözkapakları açılıp kapanan, ses çıkaran pahalı oyuncakları andırıyordu gözleri. Yüzünün buruşukluğu, alnının çizgi çizgiliği, burun kanatları gözlerindeki anlamı tamamlamıyordu. Bunu da gördü Mustafa. Yıllardır Türkiye'yi dinamitleyeceklerine inandıkları birtakım adamlar işkence edenlerden biriydi o. Onları kovalayan, inim inleten, sürüm sürüm süründüren, işsiz güçsüz bırakan, yasaları uyguladıklarına inanarak, acımasız kesilenlerden biriydi. Ülkeyi dinamitlemeyeceklerini bilmelerine karşın, yaratılan devrimci düşmanlığının bekçisi kesilmişler, kıyıcılığı, bir gün uyanması olasılı kamuoyuna karşı bir silâh gibi kullanmayı yaşamlarının koşulu saymışlardı. Devrimciler arasında ünlenen adlarıyla böbürlenmişlerdi belki de.

Ellerini, kollarını oyuncak bebekler gibi oynatan bunlardan biriydi işte. Mustafa kendini aşağılamıştı bu oyuncak bebek karşısında. Ağlaması, onu çocuklaştırmıştı ki, adam oyuncak bebekler gibi davranmaktan çekinmiyordu. Bebekle avutmazlar mı çocuğu? Bebekle kandırmazlar mı?

Ağlarken, karısını kucaklamak için koşarken ne yüce duygulara kaptırmıştı kendini. Ama insanların çoğu, belki de devrimci Ergun Atılgan'ın devrimci karısı bile anlamaktan uzaktı bu duyguyu. Yüce olmayan, başkalarına göre alçakca sayılan yanını hemen sezinlemiş, duygularıyla düşünmüştü.

Elini, kolunu oynatırken bir-iki söz de etmişti adam:

«Bak, oğlum, söyle, kurtulursun.»

«Neyi söyleyeyim?»

«Biz zaten biliyoruz. Senin söylemeni istiyoruz.»

Gerçekten bir oyuncakla çocuk kandırır gibi davranıyordu adam. Öylesine yumuşatmıştı ki sesini, incinir diye korkuyordu sanki.

Gerçekten aldatılabilecek bir çocuk muydu Mustafa? Neden bakıyordu karşısındaki adamın ellerine, kollarına? Uyanık bir yanıyla gözlüyordu adamı. Kıpırdayan ellerden birinde eksikti bir parmak. Sağ elinin mi? Sol elinin mi? Bu ayrıntıyı görüp belleğinde tutmanın gereksizliğinin de ayrımına varmıştı. Bir

şeyi anımsamıştı yalnız. Ünü yaygın bir komünist masası şefi vardı. Parmaksız Hamdi'ydi adı. Bunu da gereksiz bir ayrıntı olarak düşünebilmiş, içiyle barışmıştı Mustafa.

Gözyaşları birdenbire kurumuştu yanaklarında. Olup biteni açık seçik görebiliyordu artık. Biraz önce hıçkırıklara boğulan o değildi. Karısını bile unutmuştu yanıbaşında:

«Ben hiçbir şey bilmiyorum.»

Sesi öyle tok, öyle korkusuz çıktı ki, karısı irkildi. Evet, tamam, böyle söylemeliydi Mustafa. Ama böylesine sert çıkışı iyi olur muydu acaba? Aydınlığa çıkacağına inandıkları o karanlık günleri dışarda yaşarken işkence öyküleri de düşmezdi dillerinden. Onun için kocasının tırnaklarına bakmıştı önce. Ne tırnaklarında, ne de herhangi bir yerinde yara bere vardı kocasının. Belli ki, giysilerinin altında da yara bere izi yoktu. Kocasını biraz zayıflamış, ama sağlıklı görmüştü işte. Sakalını da yeni tıraş ettiği belliydi. Buraya gelirken Mediha da, o da ne olduklarını kestiremiyorlardı kocalarının. Ne olacaklarını kestiremeden de gideceklerdi. Ne var ki, şimdiki öfkeli çıkışı, kuruntusuna kuruntu katacaktı ondan ayrılınca. İşte, müdür olduğuna inandığı adam sinirlilikle kaldırmıştı ardında bağladığı kollarını. Bağırıyordu:

«Yeter! Yeter! Bırak! Bırak! Gitsin!»

Oysa iki kadın kapıyı vurup bir memurun önünde bu adamın karşısına geçtiklerinde işittikleri başka sözcüklerdi:

«Merak edecek bir şey yok, efendim. Onlar bizim konuklarımız. Yargıç kararı var. Soruşturmanın gizliliği bakımından kimseyle görüştürülmelerini istemiyor. Ama madem Ankara'dan kalkıp buraya kadar gelmişsiniz...»

O yumuşak, o ince görünen adam bas bas bağırıyordu işte:

«Biz her şeyi biliyoruz!»

«Ne biliyorsanız söyleyin!» diye aynı bağırtıyla yanıtladı Mustafa.

Deneyimli komünist masası şefi, müdürüne baktı ters ters. Oyunu bozulan bir çocuğun küskünlüğündeydi bakışları. Müdür aldırmadı ona. Bağırarak iki adım attı, kollarını savurdu:

«Tamam, efendim, tamam!»

Şef, davranışıyla tamamladı müdürün buyruğunu. Yol gös-

teriyordu görüşmeci kadına. Ayrılmayı acıya dönüştürmedi Mustafa. Buluşmanın acısıyla dengeledi durumu. Yan odanın kapısında kaybolmuştu karısı. Bir süre sessizlik içinde geçti. Müdür, uzaktan soluyarak bakıyordu sanığa. Şef, sanığı onun elinden kurtarmak istiyordu sanki. Kapıya doğru çekti kolundan usulca tutarak. Öbür kolundan da tutup durdurdu yumuşakca. Ağlamıştı ya bir kez, fazla yorulmadan söyletebilirlerdi bu sanığı:

«Bak, çocuğum...»

Adamın dediğini yerine getirmişti Mustafa. Evet, bakıyordu, ama bomboş. Bu duruma alışıktı şef, belli. Ama müdür hiç mi hiç hoşlanmıyordu. Yürüdü:

«Komünist partisine girmedin mi?» diye bağırdı. «Hücre kurmadın mı?»

«Bilmiyorum.»

«Biz biliyoruz.» diye yine bağırdı müdür. «Nuri As'la hücre kurmadın mı?»

Yüreğindeki aydınlık gözlerine vurdu Mustafa'nın. Nasıl aydınlanmasındı içi? Nasıl parlamasındı gözleri? Hiçbir şey bilmiyorlardı işte. Nuri As'la ilişkisi olmamıştı Mustafa'nın. Üstelik onun örgüt'ten olduğunu bile bilmiyordu. Demek boş atıp dolu vurmaktı niyetleri. Bangır bangır bağırmayı hak gördü kendine. O da savurdu ellerini, kollarını.

«Kurmadım işte! Yalan! Yalan söylüyorsunuz! İftira ediyorlar!»

Apaydınlık bir duygu yüreğinden kafasına doğru yürüyordu bu arada: Siz benim ağlamama baktınız da...

Müdür sinirinden ayrımına varamamıştı tatsız durumun. Önce bön bön baktı, yavaş yavaş dolaşmaya başladı. Şef, çocuk karşısında oyuncak olma rolünü bırakmıştı artık. Bir kavgayı yatıştırır gibi görünmek de istemiyordu:

«Evlâdım,» dedi Mustafa'ya, «biz senin iyiliğin için söylüyoruz.»

Sövgü gibi savruldu müdürün kolları:

«Götürün!.. Gitsin!.. Gitsin!..»

Polisin önünde koridorları geçerken, merdivenleri çıkarken gönlü rahattı Mustafa'nın. Ne var ki, burdan rahat ayrılmamıştı karısı. Nuri As'la hiçbir ilişiği olmadığını, bunların

yalan söylediğini bilmiyordu o.

Polis Nevzat'ın gözleri yine gülüyordu Mustafa'yı teslim alırken. Onun sürekli gülümseyişinin gizli anlamını yakaladı üstünde durmadan: «Karın geldi, karıcığın geldi, onu göreceksin, kötü değil haberim. Şimdi gördün, nasıl, iyi misin?» Bir yandan da yanıt veriyordu kendi kendine: «Niçin geldi? Neden geldi? Üstelik ağladım önünde. Ağlamamı da gördü. Ama bağırdım sonra... Bağırmamı da gördü...»

Hücre kapısından girince yalnızlığını iyice duyumsadı. Alışmıştı yalnızlığa bir haftadır. Neden bozarlar bu rahatı? Kapı kapanırken başını çevirdi polis Nevzat'a. Yeşil gözlerindeki gülümseme, acımaya dönüşmüştü şimdi de. Kapıyı isteksiz kapatacağını, kapamaya zorunlu olduğunu söylüyordu bakışları. Hem kapamadan önce bir şey daha söylemek istiyordu:

«Ah!» dedi. «Ah, ah, niye karışırsın bu işlere? Gül gibi karın varken... Bak!»

Elini kaldırıp parmaklarını açtı:

«Beş parmağın beşi bir mi?»

Öyle yumuşak, öyle içten söyledi ki bunu, birden sırt dönemedi Mustafa. Bilgisiz polis Nevzat'ın bildiği başka bir şey vardı. Onu sezmiş, onu anlamış, ona saygı duymuştu. Sabah kapısını çalanların, eve girenlerin, köşe bucak arayanların arasında o da vardı. Ev aranırken oturmayı yeğliyordu daha çok. Kendisine bakıyor, karısına bakıyordu aynı acımalı gözlerle. Gizli gülümsemesiyle avutmaya çalışıyor, geçer bugünler de, demek istiyordu sanki. Tirende, koridorlarda, hücre kapısında, sokakta kolundan tutmuştu, ama hoyrat değildi elleri. Haydarpaşa garında tirenden inip cipe bindirilirken, Kadıköy iskelesinde vapur beklerken, vapurdan inip Galata Köprüsü üstünde Sansaryan Hanı'na yürürken arkadaş gibiydi yanında. O da yeni evliydi. Söz arasında anlatmıştı Mustafa'ya. Ama Mustafa, davranışlarından dolayı ona, iki çocuk babası olmayı yaraştırmıştı. Yolu yok, çocuklarını severdi bu adam, karısını daha çok severdi. Yemeklerini de severdi,

Kapı üstüne usulca kapanınca, polis Nevzat'ın evinde konuştuklarını duymaya başlamıştı bile: «Biri var... Karısını görsen. Tertemiz, ince, ipek gibi. Bir sevdim, bir acıdım...»

Bir şey daha duymaya başladı Mustafa. Polis Nevzat'la pay-

laşmak istiyordu bu duyguyu: «Bana acınmaz, karıma acınır. Gerçekten tertemizdir, ipek gibidir, yumuşacıktır yüreği. Bak, sen bile anladın, bir görüşte tanıdın.» Ekliyordu duygusuna. «Benim karım olmasa, sözgelimi Ergun'un karısı olsa daha çok acırdım ona. Ergun'dan daha güvenliyim kendime. Duyguma da güvenliyim, düşünceme de. Ama sevilmesini bilmem. Sevilerek büyümedim. Sevilmeye alıştırmadım kendimi...»

Duyguları duruldu, düşünceye dönüştü: «Sana söylüyorum polis Nevzat. Sana gizlice söylüyorum bunları. Olabilse de konuşsak... Mutlaka anlardın beni. Sen ona benzemiyorsun. Parmaksız Hamdi değilsin sen. Sorgu yargıcı değilsin. Görevini yaparken bekliyorsun. Yağlasalar, yağ tutmuyorsun. Bileseler köreliyorsun...»

Düşüncesine bir düş ekledi. Polis Nevzat evdeydi. O da Mustafa'yı düşlüyordu. Zeytin yeşili gözleri soruluydu. Dudaklarının kıvrımı, her an gülümsediği izlenimi veriyordu. «Nevzat Bey, sana bir şey söyleyeyim mi? Beş parmağın beşi bir değil. Tanrı ayrı ayrı yaratmış hepsini. İşte, beni yakan da bu ya! Tanrının insanları yeryüzüne piramit biçimi istiflemesi... Başka bir şey bilmiyorum, müdür bey. Başka bir şey bilmiyorum, Hamdi bey...»

Hamdi bey de, müdür bey de, «hücre kurdun!» diye bağırıyorlardı kafasının içinde. Başını çevirdi, kara duvarlara baktı, attı kendini yatağa. Tavandaki çizikleri saymaya başladı. Yeni kapatılmış gibiydi içeri. Yeniden başlayacaktı alışmaya, yeniden başlayacaktı hayvanlaşmaya.

Bir hafta önce imgelediği karısını, bir başka biçimde imgeliyordu şimdi. Odada, ayakta gördüğü sırada, kıpırtısız duruşunu, kıpırdasa kocasına bir kötülük gelir diye korkuyla titreyişini yalnız kendisi algılamıştı. Sızım sızım sızlıyordu yüreği. Kapatıldığı ilk günkü gibi. Acısını dağıtmak, rahatlamak istedi: «Nevzat bey, Nevzat bey, belki sen bilirsin neden ağladığımı benim. Göğsünde insan yüreği çarpıyor senin. Bilirsin, sen bilirsin...»

Kapı açıldığında önce Nevzat'ı gördü. Yaptığı işle övünçlüydü sanki. Daha da gülüyordu gözleri. Mustafa'nın karısını gül'e benzetmekle yanılmamıştı; yanılmadığına seviniyordu:

«Ver oğlum... Al Mustafa bey, sana ziyafet...»

Garson yamağı çocuk, koca bir tepsi uzatmıştı hücredeki yalnız adama şaşkın şaşkın bakarak. Tepsi devriliverir korkusuyla ucundan sıkı sıkı tuttu polis Nevzat:

«Hadi oğlum, yarım saat sonra gel, al tepsiyi.»

Mustafa, yatağın düzgün yerine koydu tepsiyi. Polis Nevzat bir kâğıt uzattı:

«Şu elli lirayı al. İmzala o kâğıdı. Bak, nasıl düşünmüş seni. Doyur karnını bir güzel. Ben bunu atarım.»

Kapı dibindeki sulu nohut dolu tabağı aldı. Kapıyı gürültülü kapatmakta sakınca görmedi bu kez. İvedi davranışı sevincinin belirtisiydi çünkü.

Tabakların kapaklarını usul usul kaldırdı Mustafa. Sirkeci'nin en iyi lokantasından geliyordu. Lokantanın simgesi peçeteye işlenmişti mavi mavi. Tavuksuyuna çorbayı, tavuk söğüşü, pilav, zeytinyağlı fasulyeyi, kaymaklı ekmek kadayıfını seyretti bir süre. Ama karısının titrek bakışları hepsini örtüyordu bunların. Kaşığı aldı. Önce yavaş yavaş, sonra çabuk çabuk atıştırmaya başladı. Her davranışı bir konuşma, bir sözcük oluyordu. Karısını öpüyor, sesini duyuyor, bakışlarını üstünde duyumsuyordu...

Yalnız değildi burda. Ama yalnız olmamaktı yüreğini yakan. Yanaklarına inen gözyaşlarını sildi. Tepsiyi alsınlar diye bekledi hiçbir şey düşünmeden. Yalnız şunları yineledi içinden: «Bu kalın duvarlar arasına, bu pis, bu dar, bu karanlık yere hayvan yaraşır. Hayvana da hayvanca davranmak gerek. Neden geldin karıcığım, neden? Neden gönderdin bana bu yemekleri?»

— **sürecek** —

ÜÇ AYIN NOTLARI

BEHÇET NECATİGİL'İN SESSİZ AYRILIŞI

Gidişi duruşuna çok benzedi: sessizliği koza gibi öre öre. Kimsenin yakasına yapışmak istemeden, kimseyi ayağının altına almayı düşünmeden, hatta kimseyle takışmadan, çekişmeden, öfkesini, tedirginliğini, kaygısını, şaşkınlığını içine bastıra bastıra. Her şeyi hoşgörüyle karşılamanın en birinci ustası ölümü de hoşgörüyle karşıladı. Ölüm gerçek, doğru ve anlamsız bir şeydir: bunu sezebilmek için ölümle burun buruna gelmiş olmak gerekmez. Doğa insan bilincine ilgisizdir. Bu durumda insan doğadaki bilinci doğru olarak kavramalıdır. «Ölüm, yakından bakılınca, yaşamın en son ereğidir, der Mozart. İnsanın bu gerçek ve eksiksiz dostuyla birkaç yıldır öylesine içli dışlı oldum ki ölümü düşünmek bana hiç bir biçimde korku vermiyor, ayrıca beni yatıştırıyor, beni avutuyor.» Behçet Necatigil de bu bilinci, bu doğallık bilincini almıştı besbelli. Hem çok sevdiği, hem çekine, çekine iliştiği dünyadan gürültüsüz patırtısız ayrıldı, ölümün ne olduğunu bile bile.

Sessizliğe alışmış, sessizliğe alıştırmıştı. Yarattığı sessizlik ortamında arkasından ağlayanlar bile ona uydular, sessiz sessiz ağladılar. Oyun oynamıyorsa insan, ya da yaşam denilen alanda kendi üzerine düşen oyunu oynamak efendiliğiyle sınırlanmışsa, hiç bir şey karşısında, yaşam karşısında da ölüm karşısında da gürültü koparamaz. Yanlış ve ölçüsüz ses insanı yokeder, deniz dipleri bu yüzden düşlerimizin bir parçasıdır ya da hatta zorunlu ve sonuncu uzantısıdır. Yaşam gazinolardan sonra başlar. Ses, çünkü, şiirin taşıyıcısı olduğu gibi şiirini kendi içinde taşıyandır da. Sesin de şiiri vardır. Çabanız şiirse bir tutkunuz da ses olacaktır ister istemez. Gazetelerde, pazarlarda, kavgalarda çıkarılan sesi siz çıkaramazsınız.

Ses de sessizlik gibi zorunlu bir örtü örter varlığın üstüne: o hem engelleyen şeydir, hem ulaştıran şeydir. Geçişimimiz sesle güçlüğe uğrar ama gene de sesle kurulur. Bu yüzden insanlar da şiirler gibi sözde erir giderler ve sözde aydınlığa kavuşurlar. Burada mantıksal bir çelişki yoktur. Bu yüzden

bazı kişileri yalnız yakınları tanır, daha doğrusu bazı kişileri tanısa tanısa birazcık yakınları tanıyabilir. İç dünyamızı dışlaştıran davranış indirgenmiş bir etkinlik durumuna getirildiği zaman kabuğumuz kalınlaşmasa bile incelmiş demektir. Behçet Necatigil'i de yalnızca yanıbaşına kadar sokulabilmiş insanlar birazcık tanıyabilmiştir. Sıcacık bir buzdağıydı o, görünmeyen yanı görünen yanından çok daha büyüktü. Kapalı bir kutuydu ya da bir kapalı kutular dizgesi. Kutunun içinde kutu, içinde bir kutu daha. Bu içiçe kutular düzeni doğal bir alçakgönüllülüğü yansıtır aynı zamanda. Bilge kişi zorunlu olarak az ve öz konuşan kişidir ama zorunlu olarak alçakgönüllü kişi değildir. Ya da şöyle diyebiliriz: alçakgönüllülük bilgeliğin zorunlu bir yüzü değildir elbette, yalnızca bir bilgeleşme biçimidir. (Herakleitos insanlara hep yukarıdan bakıyordu.) Alçakgönüllülüğü bilgeliğinden değil de yabancılığından gelir, hep yabancılığını duyurur Necatigil'in. Yabancılaşmamış yabancıdır o. Yaşadığı dünyada hem bir alışkın hem bir yabancıdır. Dünyaya yukarılardan bakacak kadar egemen duymaz kendini, çünkü her şeyden önce bir ölümlüdür.

Hep tedirgindir yaşarken, çünkü yaşam inişli yokuşludur, çünkü yaşam gizlerle dolu, girdili çıktılı bir alandır? Her baktığınız şeyde binbir biçim, her kokladığımız şeyde binbir koku saklıdır. İş bu saklıları ortaya koyabilmekte değil mi? Yaşamın garip ve karmaşık bir diyalektiği vardır ona göre: her şey gerçekte anlaşılmaz bir derinlik ve anlaşılmaz bir karmaşıklık içinde binbir biçime girerek sürer, binbir biçime girerek yaşar. Renk dürbünündeki küçücük parçacıkların oluşturduğu olasılıklar hesabını düşünün bir. Ona göre yaşamın özü gizlerle sıvanmıştır, gizlerin altındaki o değerli şeyi hep birlikte kavrayabildiğimiz, birbirimize ulaştırabildiğimiz ölçüde gerçek yaşam deneyine katılmış oluruz. Sorun başta da dediğimiz gibi ne yaşamak ne ölmek sorunudur, sorun yaşarken yaşamın özlerini çeşitlilikleri içinde doğru olarak kavramaktır.

Tek gerçek iletişim aracı şiirdir, şiir özleri taşır kendinde, özleri insandan insana ulaştırır. Şiir özlerin kendisi değil de özlerin taşıyıcısı olduğu için bir çeşit dolaylılık anlamı taşır, o da gizleri örten kabuktan başka bir şey değildir aslında, daha ince daha saydam olmaya çalışan, olabilen bir kabuk. Şiir ev-

renselden derlenmiş olan, evrenselin anlatımı olan, gene evrensele ulaştırılacak olan özeldir. Yaşamdan süzülmüş olduğu için yaşamda yeri olmayan abartılardan, yaşama sonradan ve sinikce eklenmiş olan abartılardan arınıktır: ne dayanılmaz acılar ne dayanılmaz gülünçlükler vardır onda. Dünyada dayanılmaz hiç bir şey yoktur, ne acı ne sevinç, ne gülünçlük ne saçmalık. Bu yüzden olağanda daha doğru ve daha yoğun bir biçimde ortaya çıkar şiir. Şiir bulmaya gidenler gündelik olanın, sıradan olanın kapısını çalmaya giderler, gitmelidirler. Olağanüstü olan şaşırtıcıdır ama şiirsel değildir. Doğada şiir yoktur, sanat yoktur, bu anlamda her şey insanla doğanın dokunuşmasıyla başladı. Aya gitme tasarıları şiirsel değildi, yalnızca bilimsel ve teknikti. Ayla ilgili şiirsellik insanın ayla bütünleştiği yerde kurulabilir. İnsan bir şeye kendini katmadan o şeyde şiirsellik başlamaz. Doğanın güzelliği başka şiirselliği başka bir şeydir. Yaşamın yüceltici bir anlamı varsa, bir dramı, bir trajedisi, bir güldürüsü varsa, ölümlerin alabildiğine aşıldığı ve yaşamın özüne ulaşıldığı o bilgelik noktasından sonra var. Bu anlam ayrıcalı kişilere ayrılmamıştır, bu anlamı ayrıcalı kişiler —varsa— zaten kavrayamazlar, dünyaya poposunu dönmüş olan hödüklerin dışında bu anlamı herkes şu ya da bu biçimde sezebilir.

Necatigil başarılı olmanın değil çalışkan olmanın tutkunuydu. Başarısız yazarın karşıtıdır o, en azından çabasıyla. En azından şunun için: kendini hiç bir biçimde aldatmıyordu. Dünyayı gezmeye çıkan insan doğru gözlemlemeye çalışmak zorundadır, kendini kandırdı mı yanmıştır, yanlış bir dünya kavrayışına ulaşarak bitirir işini. Necatigil de işini bilen bir gezgin gibi aradığını bir daha arıyor, bulamazsa gene arıyordu, bizim girmeyi düşünmediğimiz kuytulara girmekten çekinmiyordu. Çırpıştıramazdı bu durumda, iş sanıldığından da ciddiydi çünkü. Başarısı bir yana, çabası kıskanılmaya değerdi. Onu kıskanmak işten bile değildir. O buna aldırmıyordu. Örneği var: kendisini Türkiye'nin en büyük yazarı diye belirleyen birini dünyanın en büyük alçağı diye nitelemişti de doya doya gülmüştük.

Büyük adam büyüklüğüne aldırmayan adamdır. Behçet Necatigil büyüklüğünü iyi bilse de bilmese de, bilmek istese

de bilmek istemese de yerini iyi biliyordu. Yerini abartmaya çalışmadığı gibi yerini yanlış göstermeye de çalışmadı. Evet alçakgönüllülüğü sessiz bir onurluluktu, evet yutmuş görünmeyi biliyordu, ama hepsi o kadar değil, sessizce yere çalmayı da biliyordu, hem ince ince alaya alarak, bıyık altından gülerek. Kendisine saygı gösterilmesini bir hak olarak herkese, hele ikiyüzlülere hiç tanımıyordu. Evet, çok zaman yargılıyor, yargısını nesnelleştirmiyordu. Evet, boynunu eğip avuçlarını yukarıya kaldırdı mı aut! Ama buna güvenmemek gerekir. Onun sessizliğine güvenmek olmazdı.

Bazı şeyleri herkese söylemez yalnızca size söylerdi. Açıldığı zaman başka biriydi, kabına sığamayan bir çocuktu, içi içini yiyen bir dünya tutkunuydu. Bana sorarsanız, pisliği görüyor, pisliğin üstüne gitmekten çekiniyordu. Onun gözünde örneğin ben bir Cyrano de Bergerac'tım biraz da. Cyrano de Bergerac onun olamayacağı tek şeydir. Yaşam bir gizler alanı olduğu kadar bir uzlaşmalar alanıydı. Buradaki uzlaşma sözünü ahlaksal açıdan değil toplumsal yarar açısından vurgularsak, Behçet Necatigil'in bilgeler ortaklaşmasına ne ölçüde önem verdiği ortaya çıkar. Bilgelerin içinde üçkâğıtçılar varsa? O kadarını düşünemezsiniz. Çünkü her şeyden önce kendisi kişisel yarar peşinde değildir. Necatigil en uzlaşmaz şeyleri bile kendinde uzlaştırırken ikiyüzlülük etmiyor, olsa olsa bir sonçağ peygamberi rolü oynuyordu. Peygamberliğin papazlık kadar da geçmediği bir dünyada peygamber olmak durumunda kalışı ona başarılarını kazandırırken yalnızlığını da kazandırmıştır. Peygamberler şöyle bir gelip geçerler. XIII. yüzyılda bir başka İsa'yı Enkizisyon ölüm cezasına çarptırabilirdi.

Şu dünyada oturacak o kadar yer yapıldı:
Kulübeler, evler, hanlar, apartımanlar
Bölüşüldü oda oda, bölüşüldü kapı kapı
Ama size hiç bir hisse ayrılmadı
Duvar dipleri yangın yerleri halkı,
Külhanlarda, sarnıçlarda yatanlar!

Bu kaygılar onun şiirinde bol bol vardır. Bu insancı kaygı siyasi kaygıya dönüşmez hiç bir zaman. Yetinmeyi bilen insanın halkı sevmesi, halkla birlikte olması, halktan biri olması büyük bir çaba, büyük bir özveri sorunu ortaya koymaz. Sıradan

bir yaşam tutturabilmiş kişi zaten halkın içindeki kişidir. Bir duruş, bir bakışla sevinebilmek, birkaç güzel şeyle yetinebilmek, insanlıkların değerini sezebilmek, işte çağdaş bir yaratıcının başlıca ilgi alanları bunlardır. Siyasi yükümlenme de bu noktadan sonra, bu ahlaklılıktan sonra başlar. Öbürleri, onlar, o hiç bir şeyle yetinmeyenler, o hep çarşılarda, hırslarda, dedikodularda yaşayanlar belki de hiç sevinemeyen kişilerdir. Bazıları kazanırken yitirirler, bazıları yitirirken kazanırlar, bizler hep yitirirken kazanmışızdır.

Gene de çağ insanın kavgaya adandığı bir çağdır, insanın kendisiyle ve başkalarıyla ilgili her şeyden sorumlu olduğu bir çağdır. Toplumsal insan olmak, siyasal bir biçimde bütün insanı yükümlenmektir. Bütün insanı, yani her yerdeki «insan» insanı, her yerde insan için alınteri döken insanı amaçlamaktır. Ne var ki, bazı kişiler, şu ya da bu nedenle bu haklarını kullanamaz, bu yükümlülüklerini yerine getiremezler. Buna karşılık, insana katkıları birçok insanlık çığırtkanının katkısından daha büyük olur çok zaman, en azından durmadan bir şeyler üretirler insanlar için.

Evet, hiç ölmeyecekmiş gibi duran Behçet Necatigil öldü. Yaşamla ölüm arasında uzun süre bir sarkaç gibi sallanmadan, neredeyse birdenbire. **«Çünkü korkunçtur uzarsa.»** Ömrümüz ayrılıklarla örülüyor, gittikçe darala darala. Bu düzenli kopuşun bir yanı güzel bir yanı acılıdır. Yaşamın gerçek değeri ancak ölümlerin aynasında dosdoğru görünüyor.

ARSLAN KAYNARDAĞ'IN ŞİİR ÇABASI

Sevgiler de gündemdedir diyor Arslan Kaynardağ. Ne güzel! Sevgilerin gündemde olmadığı zaman var mı? Ne var ki sevgi maddesinin görüşülmesine geçilemiyor bir türlü. Seçimler maddesi öne alınıyor hep. Ya da uzun uzun çalışma raporlarını okuyorlar. Arslan Kaynardağ'ın şiirleri öğretici şiirler, herbirinde kardeşlik inancı, barış tutkusu, özgürlük sevgisi var. Şiirsellik, öğreticiliğin altında kalmış. Toplumsal yaşamı daha çok ahlak açısından irdeliyor felsefeci Arslan Kaynardağ.

ATASÖZLERİMİZ

Türkolog arkadaşım Yusuf Çotuksöken ortaokullar ve liseler için bir **Atasözlerimiz** kitabı çıkardı. Kitapta atasözleriyle ilgili açıklamalar ve açıklama yöntemleri yer alıyor. Kitabın sonuna bir Seçme Kaynakça bölümü eklenmiş. Öğrencilere salık verilir.

AKADEMİ KİTABEVİ ÖDÜLLERİ

Akademi kitabevi, şiir için, deneme, eleştiri, inceleme, gezi için, bir de öykü ve roman için ödüller koydu. İlk ödül 7 kasım 1980'de verilecek. Katılma süresi şubatta doluyor. Ödüller genç yazarların basılı ya da baskıya hazır ilk kitaplarına verilecek. On biner liralık bu ödüller için Akademi Kitabevi Ödül Sekreterliği Nişantaşı Istanbul adresine başvurmak gerekiyor. Bu girişim, öteden beri anlaşılamamaktan ya da ilgisizlikten yakınan genç yazarlar için bir olanak.

ZORUNLU BİR TUTUM

Akademi Kitabevi sahibi sayın Hadi Olca, ödül seçici kuruluna beni de uygun görmüş. Oysa ben, daha önceki birçok deneyimimle anladım ki, bu işe uygun değilim. Uygunluk savı şimdilik geçerlidir. Bu yüzden bize yeni kitaplarını yollayan genç yazarlarla ilgili hiç bir şey yazamayacağız bu sayfalarda: yargı belirtmek doğru olmaz.

NAZIM HİKMET'İN SAHTE DOSTLARI

Nazım Hikmet araştırmalarıyla yakından tanıdığımız sendikacı ve yazar Kemal Sülker daha önce Zekeriya Sertel'in bir gazetede yayımlanan çarpıtıcı yazı dizisine gösterilen tepkiyi özetleyen ve bununla ilgili yazıları bir araya getiren bir kitap yayımladı: **Nazım Hikmet'in sahte dostları.** Çok önemli bir olaya ışık tutan bu çok önemli belge kitabı doğruları çarpıtma girişiminin toplumumuzda ne boyutlara ulaşabildiğini göstermek açısından önemli. Gelecek kuşaklar bu konuyla ilgili bilgiler edinmek istedikleri zaman rahatça bu kitaptan yararlanabilecekler. İkinci basımının hazırlanmakta olduğunu duyduğumuz bu kitap her ilerici aydınımızın kitaplığında bulunmalı.

İKİ NOKTA

1. Bazı okurlarımız dergimize yolladıkları mektuplarını Kavram Yayınları ya da Alaz Yayınları adına postalamaktadırlar, bu da bizim için oldukça büyük bir karışıklık yaratmaktadır. Dergimizin ve arkadaşımız Afşar Timuçin'in Alaz Yayınları'yla bir ilgisi olmadığı gibi Kavram Yayınları'yla da bir ilgisi kalmamıştır. Mektupların ve havalelerin yalnızca Afşar Timuçin. Felsefe Dergisi, P.K. 1381, Sirkeci, İstanbul adresine yollanmasını rica ederiz.

2. Bize yazı gönderen arkadaşlarımızın yayımlayamadığımız yazılarını bizden geri istememelerini, bu konuda mektupla açıklama istememelerini diliyoruz. Dergi çıkarmanın yükü yazmanlık işlerini aksatmamızı haklı gösterecektir. Yazarlarımızın anlayışlarına sığınırız. Sanat ve edebiyat bölümümüze gönderilen çok değerli yazılardan pek çoğunu yayımlayamıyoruz: felsefe yazılarına geniş yer bırakabilmek için bu bölümün çapını dar tutmamız gerekiyor. Yazar arkadaşlarımızın bizi anlayışla karşılayacaklarını umuyoruz.

Afşar Timuçin